

III. DĚLNICKÉ HNUTÍ

ČESKÉ DĚLNICKÉ HNUTÍ JAKO SOUČÁST MODERNIZACE ČESKÝCH ZEMÍ DO ROKU 1914

V celoevropském srovnání zaujímá české dělnické hnutí v Rakousku do roku 1914 v jistém smyslu přechodné postavení mezi západoevropským a východoevropským typem vývoje. Sociálně ekonomicky patřily země České koruny, v nichž žila převážná většina Čechů, k nejvíce zprůmyslněným územím ve střední Evropě, s poměrně vysokým podílem průmyslového a malovýrobního dělnictva na celkové struktuře obyvatelstva. Vznik prvních hospodářsky zaměřených odborných organizací kvalifikovaných dělníků je možné v Čechách sledovat až hluboko do první poloviny 19. století. Politické dělnické hnutí, ovlivněné socialistickými myšlenkami, mělo v českých zemích alespoň zčásti souvislost s činností První internacionály počátkem sedmdesátých let 19. století. Současně však byli Češi v mezinárodním měřítku prvním příkladem, že se početně silná a tříděně uvědomělá organizace dělnictva vytvořila ještě před dovršením procesu vytváření sociálně diferencované občanské společnosti vlastního národa a zároveň ještě předtím, než tento národ získal státně politickou autonomii nebo samostatnost. V tomto ohledu následovalo dělnické hnutí celé řady zemí a národů střední, východní a jihovýchodní Evropy s větší nebo menší důsledností český příklad.

Hospodářské, politické a ústavní předpoklady

První fáze industrializace českých zemí až do poloviny 19. století byla spjata s výstavbou velkých textilních továren, především v bavlnářském a vlnářském průmyslu, v převážně etnicky německých pohraničních okresech od severozápadních Čech až po severní Moravu a opavské Slezsko, dále v předměstích Prahy a v moravském hlavním městě Brně.¹⁾ Mezi desetitisíci zchudlých domáckých děl-

níků a vesničanů, kteří našli novou práci v textilních továrnách na Brněnsku nebo blízko česko-německé jazykové hranice v severních Čechách,²⁾ byli vedle německy hovořících dělníků také četní dělníci pocházející z českého etnického prostředí. Levné pracovní síly z jazykově českých okresů Čech přicházely od padesátých let 19. století do severočeského hnědouhelného revíru od Chomutova až po Ústí nad Labem a do tamního chemického průmyslu.³⁾ Také ve středních a jihozápadních Čechách a po celé Moravě byli zakladateli a provozovateli prvních továren téměř výhradně němečtí a německo-židovští podnikatelé. Tím se stalo, že se v Čechách až do sedmdesátých let 19. století, na Moravě a ve Slezsku ještě o dvě nebo tři desetiletí později, do značné míry shodovaly sociální protiklady s etnicko-jazykovým rozlišením, protože dělníci českého původu a jazyka se střetávali převážně s jazykově německými továrníky a dílovedoucími.⁴⁾

Vznikající česká národní společnost byla svým původním sociálním složením převážně maloměstská. Řemeslníci různých odvětví, mlynáři, sládcí a malí živnostníci pocítovali ve většině případů sociální a etnický rozpor ve vztahu k německé průmyslové buržoazii a také vůči jazykově německé administrativě rakouského státu. Tuto antipatii proti německým průmyslníkům, obchodníkům a peněžníkům sdíleli také mnozí čeští rolníci a část šlechtických velkostatkářů v Čechách. Dalekosáhlá shoda zájmů umožnila ke konci šedesátých let 19. století přechodné spojenectví prvních českých dělnických spolků s českým národním hnutím, když vlivné postavení ve vedení prvních dělnických spolků získali maloburžoazní aktivisté, ve výjimečných případech také někteří méně významní aristokraté.⁵⁾ K částečnému narušení tohoto společného postupu docházelo až v důsledku prvních mzdových konfliktů, v nichž čeští dělníci vznášeli své sociální požadavky proti českým zaměstnavatelům, jako tomu bylo v Praze a okolí v letech 1869–1873 v řemeslnických dílnách českých pekařů, truhlářů, tesařů, koželuhů, krejčích, zámečnicků a také v českých tiskárnách.⁶⁾

Na rozdíl od převážně německých průmyslových oblastí Čech, kde převládala malá města s průmyslovými vesnicemi, přeměnilo se hlavní město Praha se svými předměstími z provinčního města v uznávanou metropoli novodobé české společnosti. Pražská aglomerace se stala také nejvýznamnějším střediskem českého dělnictva

a českého dělnického hnutí.⁷⁾ V počtu bytů připadajících na jeden dům předstihla Praha na přelomu 19. a 20. století všechna ostatní města v českých zemích. S průměrným počtem více než devíti bytů na jeden dům a s 60 % bytů ve vyšších patrech prokazovala Praha se svými hlavními předměstími velkoměstský ráz své bytové zástavby.⁸⁾ Zatímco většina německých měst střední velikosti v Čechách, jako Liberec, Ústí nad Labem, Teplice, Karlovy Vary nebo Cheb, omezovala přistěhovalectví z venkovských oblastí Čech, aby uhájila svůj německý charakter proti počestování, mohla města střední velikosti s českou městskou správou, v první řadě Plzeň s více než 80 tisíci obyvateli, Hradec Králové, Pardubice, Kolín a Mladá Boleslav, na Moravě hlavně Prostějov a Přerov, těžit z rozsáhlého zázemí, které český charakter těchto měst ještě dále posilovalo. Urbanizace podstatným způsobem ovlivňovala veškerý hospodářský a společenský život českých zemí, zejména od osmdesátých let 19. století,⁹⁾ a změnila i způsob života dělníků, hlavně druhé a třetí dělnické generace, které se již narodily a vyrostly v městských poměrech.¹⁰⁾ Přestože přistěhovalectví Čechů do Vídně dosáhlo svého absolutního vrcholu ještě před přelomem 19. a 20. století, vyplýval mimořádný význam hlavního města monarchie pro českou společnost a zvláště pro české dělnické hnutí ze skutečnosti, že podle sčítání lidu z roku 1910 se asi 340 tisíc obyvatel Vídně, většinou dělníků, narodilo v jazykově českých okresech Čech, Moravy a Slezska.¹¹⁾

Obnovení ústavních poměrů po roce 1860, hlavně pak od roku 1867, umožnilo organizování dělnictva v českých zemích na legální základně. Působení liberálního spolkového a shromažďovacího zákona z 15. listopadu 1867 a spolčovacího (koaličního) zákona ze 7. dubna 1870 však bylo omezováno tím, že agitační a organizační snahy, příznávající se otevřeně k sociální demokracii, byly označovány jako státu nebezpečné a jako takové byly zhruba až do roku 1890 pronásledovány policií a soudy.¹²⁾ Perzekuce politického dělnického hnutí v Čechách, která vyvrcholila dvěma velkými procesy proti socialistům v Praze v únoru 1882 (proti 31 obžalovaným)¹³⁾ a v prosinci 1882 (proti 51 obžalovaným)¹⁴⁾, byla po dlouhá léta, až do vyhlášení výjimečného stavu ve Vídni a okolí v lednu 1884, mnohem silnější a bezohlednější než v jiných rakouských korunních zemích. Ještě v době, kdy se v dolnorakouském Hainfeldu na přelomu let 1888/1889 konal sjednocovací sjezd umírněných a radikálů v ra-

kouském dělnickém hnutí, byl výraz „sociálně demokratický“ podle názoru vlády a úřadů stále ještě státu nebezpečný.¹⁵⁾ Během poměrně krátké doby se však politické ovzduší podstatně změnilo, takže od devadesátých let 19. století se dělnické hnutí všech odstínů v Rakousku mohlo vyvíjet vcelku legálně.

V politické oblasti se dělnické hnutí v českých zemích od počátku střetávalo s neobyčejně složitým spektrem různých politických sil, směrů a stran. V neuherské části habsburské monarchie, zvané Předlitavsko, vznikla hlavně od roku 1879 zvláštní situace. Žádná národnost se v tomto mnohonárodním konglomerátu necítila být vládnoucím národem a reprezentantem rakouské státní myšlenky byly pouze dynasticko-konzervativní síly, především císařský dvůr, státní úřednictvo a nejvyšší kruhy armády a katolické církve. Rakouskému dělnickému hnutí, které se hlásilo k zásadám internacionalismu, to poskytovalo zpočátku netušené možnosti. Jakmile však dělnické organizace přešly z úrovně čistě hospodářských bojů do roviny politického působení, musely se neustále vypořádávat se skutečností, že všechny ostatní politické směry byly rozčleněny nejen sociálně a ideologicky, nýbrž i podle národnostního hlediska. V českém případě to znamenalo, že svébytné zájmy dělnického hnutí se musely prosazovat jak v celorakouském měřítku, tak i v rámci českého stranicko-politického života.

Socializační tendence mimo sféru dělnického hnutí

Všeobecná školní povinnost pro většinu dětí od šesti do dvanácti let byla v českých zemích zavedena již roku 1774 a v dalších desetiletích, zejména od dvacátých let 19. století, byla prosazena nejen ve městech, ale i ve většině vesnických obcí. Roku 1842 chodilo pravidelně do školy již 95 % školou povinných dětí v Čechách.¹⁶⁾ Předměty na základním stupni škol – čtení, psaní, počty a katolické náboženství – se vyučovaly až na některé výjimky v mateřském jazyce. Přednosti rakouského školského systému se v Čechách a na Moravě uplatnily ve větším rozsahu než v mnoha jiných korunních zemích habsburské mnohonárodní monarchie. Později zjištěný poznatek, že ze všech národností Předlitavska měli právě Češi nejnížší procento analfabetů, a to roku 1900 také ve věkové skupině mužů narozených před rokem 1850,¹⁷⁾ svědčí o tom, že všeobecná

školní povinnost podstatně přispívala k socializaci širších vrstev českého dělnictva. Školské reformy ze šedesátých let 19. století zlepšily společenské postavení učitelů, školský zákon z roku 1869 rozšířil povinnou školní docházku ze šesti na osm let. Zřizováním měšťanských škol se vytvářela úspěšná instituce vzdělání se zvláštěním zřetelem k přírodovědnému a průmyslovému vyučování, ovlivňující ve městech a ve větších venkovských obcích také dělnické obyvatelstvo. Vzniklo rozvinuté české školství, od předškolního věku až po vysoké školy ve vlastním národním jazyce, přičemž podíl českých univerzitních studentů z rodin námezdních dělníků se podle novějších propočtů pohyboval v letech 1880–1910 kolem devíti procent.¹⁸⁾

Povinnost vojenské služby v rakouské armádě se zásadně týkala každého zdravotně schopného muže od devatenácti let, ale před rokem 1868 byla jen menší část mužského obyvatelstva povolávána na osm let do armády.¹⁹⁾ Špatný zdravotní stav nedostatečně živých textilních dělníků a zčásti i jiných skupin dělnictva v průmyslu a řemeslech byl příčinou nadprůměrného počtu vojenské služby neschopných dělníků také po zavedení branné povinnosti podle zákona z 5. prosince 1868. Vojenská služba se podle tohoto zákona zkrátila na tři roky základního výcviku a na sedm let v záloze. Ke konci 19. století se zlepšila situace také v řadách dělnictva a většina českých dělníků sloužila v mírových letech až do roku 1914 v kasárnách, poměrně vysoký počet českých strojírenských dělníků byl povoláván také do válečného námořnictva.²⁰⁾ Na rozdíl od školní docházky, která včetně studia na středních a vysokých školách byla založena na výlučném používání češtiny, byl voják rakouské armády, pocházející z českých oblastí Čech a Moravy, jednoznačně v nevýhodě, protože němčina jako velitelský jazyk v armádě byla pro většinu českých vojáků nesrozumitelná.²¹⁾ Všechna okresní hejtmanství v českých zemích musela na počátku 20. století každoročně předkládat seznamy osob podléhajících vojenské povinnosti, kteří aktivně působili v sociálně demokratickém nebo anarchickém hnutí, avšak podstatně větší nebezpečí pro rakousko-uherskou armádu znamenala antimilitaristická agitace české národně radikální mládeže.²²⁾

Náboženské svazky a zvyky měly nepochybný vliv na většinu českých dělníků v době před rozšířením politického dělnického hnu-

tí, přičemž oficiální postavení katolické církve v rakouském státě nebylo v zásadním rozporu s náboženskou příslušností většiny českého obyvatelstva. Náboženských slavností a poutí se hluboko do druhé poloviny 19. století zúčastňovali mnozí horníci a řemeslníci tovaryši, navíc v jižních Čechách a ve většině moravsko-slezských průmyslových oblastí také tovární dělníci. Postupem času však narůstající počet Čechů, mezi nimi mnoho organizovaných dělníků, projevoval značnou toleranci v náboženských záležitostech, spojenou s poklesem zájmu o všechny církve.²³⁾ Velká většina demokraticky a socialisticky smýšlejících českých dělníků zůstávala před rokem 1914 formálně v katolické církvi, ale jejich účast na náboženských obřadech byla minimální, v řadě případů nulová. Počet úředně zaznamenaných osob bez vyznání neustále vzrůstal, i když sčítání lidu z roku 1910 zaznamenalo v českých zemích pouze 12 981 přítomných obyvatel bez vyznání.²⁴⁾ Tradiční křesťanská nedůvěra ve vztahu k Židům byla v prostředí českého dělnictva posilována sociálním a národnostním rozparem vůči převážně jazykově německé židovské buržoazii. Tento postoj se projevoval v jižních a jihovýchodních Čechách, na Moravě a ve Slezsku do roku 1914 i později mnohem silněji než v průmyslově rozvinutých oblastech Čech.²⁵⁾

Vedle obecných, měšťanských a odborných škol měl především široce rozvinutý spolkový život v českých zemích mimořádný vliv na české dělnictvo, a to nejen v době před vznikem socialistického dělnického hnutí, ale i v pozdějších desetiletích. Již před schválením liberálního spolkového zákona z 15. listopadu 1867 vzniklo mnoho českých čtenářských, zpěváckých a divadelních ochotnických spolků, v nichž vedle většiny členů z řad samostatných řemeslníků a živnostníků působili také někteří dělníci z řemeslné malovýroby a tiskáren. Podobné kulturní a zábavní spolky, zřetelně oddělené podle národnosti, vznikly po roce 1867 v každém městě a v mnoha menších obcích českých zemí.²⁶⁾ Dělnické vzdělávací spolky, zakládané od sedmdesátých do devadesátých let 19. století, zpravidla přebíraly a dále rozvíjely organizační formy a zvyklosti těchto maloburžoazních spolků.²⁷⁾ Mimořádný význam si získala demokratická národní tělocvičná organizace *Sokol*, která až do roku 1897 sdružovala ve svých řadách tisíce členů z řad dělnictva. Vyloučení sociálně demokratických dělníků z mnoha sokolských

jednot v jarních měsících roku 1897 se stalo podnětem k zakládání dělnických tělocvičných jednot.²⁸⁾ Ve všech městech a skoro na každé vesnici se zakládaly dobrovolné hasičské sbory, které vedle své hlavní činnosti věnovaly značnou pozornost také vzdělávání svých členů.²⁹⁾ Vysoká úroveň organizovanosti českého obyvatelstva v různých místních a regionálních spolcích i v celonárodních svazech v podstatné míře nahrazovala jinak běžnou demokratizaci společenského a politického života ve vlastním národním státě.

Sociální a národnostní složení dělnictva v českých zemích

Nebylo náhodné, že české země patřily mezi nejvýznamnější střediska dělnického hnutí v habsburské monarchii již v počáteční fázi tohoto hnutí. Zaujímal je sice jen asi 25 % území předlitavské části monarchie a žilo zde 37 % obyvatel Předlitavska, ale podle sčítání lidu z roku 1869 překročil podíl českých zemí na celkovém počtu námezdních dělníků v průmyslu a řemeslech 57 %. Mezi textilními dělníky, kteří zaujímal v celé střední Evropě vůdčí postavení v prvních desetiletích organizovaného dělnického hnutí, pracovalo více než 68 % z celého Předlitavska v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (k tomu tabulka č. 16).³⁰⁾

Z toho vyplývá, že hospodářský a společenský náskok českých zemí před ostatními korunními zeměmi habsburské monarchie (s výjimkou císařského hlavního města Vídně a Dolních Rakous) se projevoval také v nadprůměrné koncentraci dělníků všech odvětví průmyslu a řemesel, zejména v textilním průmyslu, hornictví, hutnictví a stavebnictví. Výsledky sčítání lidu z roku 1869 však nemožněji přesněji zjistit velikost závodů, v nichž byli tito dělníci zaměstnáni. Odhady badatelů v oboru sociálních dějin předpokládají pro období kolem roku 1869 asi 20 % dělníků v továrnách a velkých dílnách nad dvacet zaměstnanců, 35 % dělníků a řemeslnických tovaryšů v menších dílnách, zatímco zbývajících 45 % připadalo na rozptýlené domácké dělníky.³¹⁾ Teprve rakouské sčítání závodů z 3. června 1902 poskytlo dostatečné podklady pro spolehlivější rozbor sociálního složení dělnické třídy v českých zemích, především pro odlišení dělníků továrního velkoprávního od dělníků z malovýroby. Shrnutí výsledků sčítání závodů z roku 1902 ukazuje, že 34 %

dělníků v českých zemích pracovalo ve velkých závodech s více než sto zaměstnanci (k tomu tabulka č. 17).³²⁾

Tabulka č. 16 *Dělníci v průmyslu a řemeslech českých zemí roku 1869*

	Z toho					Podíl na Předlitavsku v %
	Předlitavsko	Čechy	Morava	Slezsko	České země	
Celkový počet obyvatel	20 394 980	5 140 544	2 017 274	513 352	7 671 170	37,61
V povolání činní	11 813 468	2 881 937	1 173 435	283 563	4 338 935	36,73
<i>Dělníci v oboru:</i>						
hornictví a hutnictví kovy, kámen, dřevo	99 766	37 041	9 686	10 302	57 029	57,16
kůže, papír	382 984	130 721	35 224	10 659	176 604	46,11
textil	206 211	68 123	22 997	5 681	96 801	46,94
potravinářství, chemie	697 371	329 550	111 889	33 064	474 503	68,04
stavebnictví	175 704	62 039	23 791	6 220	92 050	52,39
Dělníci v průmyslu a řemeslech celkem	213 650	91 442	24 894	5 555	121 891	57,05
Dělníci v průmyslu a řemeslech celkem	1 775 686	718 916	228 481	71 481	1 018 878	57,38
<i>Pro srovnání:</i>						
Zemědělství dělníci	5 623 935	1 189 770	541 536	112 387	1 843 693	32,78

Tabulka č. 17 *Velikost závodů v průmyslu a řemeslech českých zemí roku 1902*

Velikost závodů podle počtu činných osob	Závody		Činné osoby	
	Počet	v %	Počet	v %
Mimo provoz	6 273	1,43	16 364	1,02
s 1 činnou osobou	251 180	57,18	251 180	15,60
od 2 do 5 činných osob	158 352	36,05	418 900	26,02
od 6 do 10 činných osob	11 787	2,68	85 750	5,33
od 11 do 20 činných osob	4 768	1,09	68 553	4,26
od 21 do 50 činných osob	3 537	0,80	112 434	6,98
od 51 do 100 činných osob	1 551	0,36	109 212	6,78
od 101 a více činných osob	1 798	0,41	547 541	34,01
Celkem	439 246	100,00	1 609 934	100,00

Poslední předválečné rakouské sčítání lidu z 31. prosince 1910 poskytuje dobrou možnost srovnání s výchozí situací z 31. prosince 1869, i když rozčlenění výrobních odvětví není v obou případech shodné. Nápadný je především velký pokles nejen podílu, nýbrž i absolutního počtu zemědělských dělníků. Zatímco roku 1869 bylo v Předlitavsku v zemědělství ve srovnání s dělnictvem v průmyslu a řemeslech více než trojnásobně a v českých zemích téměř dvojnásobně více nádeníků a stálé čeledi, změnil se tento poměr ve sčítání z roku 1910 na 1 : 1, 4 v Předlitavsku a dokonce na 1 : 2 v českých zemích v neprospěch zemědělských dělníků. Celkový počet dělníků činných v průmyslu a řemeslech českých zemí stoupl v době mezi sčítáními roku 1869 a roku 1910 o více než 53 %, počet dělníků ve strojírenství a při zpracování kamene, zemin a dřeva více než dvojnásobně. Podíl dělníků v Čechách, na Moravě a ve Slezsku na celkovém počtu dělnictva Předlitavska činil v roce 1910 v textilním průmyslu téměř čtyři pětiny, v hornictví a hutnictví více než dvě třetiny, přičemž se podíl českých zemí na celkovém počtu obyvatel i na počtu činných osob v Předlitavsku snižoval (k tomu tabulka č. 18).³³⁾

V rakouských sčítáních lidu nebyla od roku 1880 do roku 1910 u státních občanů zjišťována mateřská řeč, případně subjektivně pocítovaná národnostní příslušnost, ale sledoval se jazyk běžného denního styku, tzv. obcovací řeč. Bez ohledu na nepřesné vymezení tohoto pojmu dokázala úřední statistika zachytit zhruba skutečné národnostní poměry v oblastech obývaných jednou národností, kde se různé sociální vrstvy nehlásily k odlišným jazykům.³⁴⁾ Naopak je třeba počítat s tím, že poněkud zkreslené údaje se týkaly českých menšin v převážně německých okresech českých zemí nebo ve Vídni. Údaje sčítání z roku 1910, poukazující na vzájemný vztah sociálního postavení a jazykové příslušnosti, jsou přes toto částečné zkreslení cenným pramenem pro poznání početní síly a struktury českého dělnictva jak v jednotlivých zemích Předlitavska, tak i v hlavních výrobních odvětvích (k tomu tabulka č. 19).³⁵⁾

Přestože industrializace postupně zasahovala vnitrozemské okresy českých zemí, byl podíl národnostně českých dělníků v průmyslu a řemeslech v Čechách a na Moravě roku 1910 stále ještě nižší a podíl zemědělských dělníků vyšší než celkový podíl Čechů na počtu obyvatel a na počtu činných osob v obou zemích.

Tabulka č. 18. *Dělníci v průmyslu a řemeslech českých zemí roku 1910*

	Z toho					Podíl na Předlitavsku v %
	Předlitavsko	Čechy	Morava	Slezsko	České země	
Celkový počet obyvatel	28 570 800	6 769 237	2 622 224	756 949	10 148 410	35,52
V povolání činní	16 020 405	3 669 918	1 447 435	384 959	5 502 312	34,35
<i>Dělníci v oboru</i>						
hornictví						
a hutnictví	187 189	68 732	18 880	38 483	126 095	67,36
zpracování kovů	285 490	88 946	31 385	10 685	131 016	45,89
strojírenství	153 805	51 612	17 467	4 174	73 253	47,63
energetika	12 460	2 929	773	290	3 992	32,04
tiskárenství	42 920	12 472	2 414	1 119	16 005	37,29
kámen a zeminy	202 930	106 618	23 936	8 061	138 615	68,31
dřevo	217 554	63 531	28 578	9 573	101 682	46,74
kůže, papír	92 195	28 372	8 269	1 995	38 636	41,91
textil	435 073	249 798	73 345	22 017	345 160	79,33
oděvnictví	434 638	144 940	52 026	9 559	206 525	47,52
potravinářství	254 309	89 662	38 195	6 533	134 390	52,85
chemie	40 379	14 160	2 551	2 961	19 672	48,72
stavebnictví	405 076	150 709	48 096	14 253	213 058	52,60
jiná řemesla	45 192	11 572	4 422	409	16 403	36,30
Dělníci v průmyslu a řemeslech celkem	2 809 210	1 084 053	350 337	130 112	1 564 502	55,69
Pro srovnání:						
Zemědělství dělníci	1 954 368	497 051	223 583	55 802	776 436	39,73

Ve všech ostatních zemích Předlitavska, včetně rakouského Slezska, kde Češi tvořili pouze menšinu obyvatelstva, bylo naopak procento českých dělníků v průmyslu a řemeslech vyšší než český podíl na celkovém počtu obyvatel. Největší posun byl zaznamenán ve Vídni, kde podíl českých průmyslových a řemeslnických dělníků byl ve srovnání se statisticky zjištěným podílem osob českého jazyka na celkovém počtu rakouských státních občanů ve Vídni skoro dvojnásobný; z tohoto počtu téměř jedna třetina působila v oděvnických a obuvnických živnostech, silně zastoupeni byli také dělníci ve dřevozpracujícím průmyslu a ve stavebnictví.³⁶⁾

Tabulka č. 19. *Dělníci české národnosti podle zemí roku 1910*

Rakouští občané českého jazyka	Předlitavsko	Země					Ostatní země
		Čechy	Morava	Slezsko	Vídeň		
Občané celkem							
počet	6 435 532	4 241 540	1 868 874	180 317	98 430	46 371	
% Čechů v zemi	22,52	62,66	71,27	23,82	4,85	0,28	
Činné osoby							
počet	3 515 548	2 313 888	1 027 328	86 436	56 234	31 662	
% Čechů v zemi	21,94	63,05	70,98	22,45	5,14	0,34	
Průmysloví a řemeslníci dělníci							
počet	920 071	603 743	237 073	34 723	37 284	7 248	
% Čechů	32,75	55,69	67,67	26,69	9,36	0,86	
Zemědělství dělníci							
počet	551 788	361 040	175 656	11 848	172	3 072	
% Čechů v zemi	28,23	72,67	78,54	21,23	3,33	0,26	

Tabulka č. 20 *Dělníci v průmyslu a řemeslech Předlitavska roku 1910 podle jazykové příslušnosti*

	Předlitavsko celkem	Z toho se hlásilo k obcovací řeči					
		české		německé		jiné	
		počet	%	počet	%	počet	%
Celkový počet obyvatel	28 570 800	6 435 532	22,52	9 950 678	34,83	12 184 590	42,65
V povolání činní	16 020 405	3 515 548	21,94	5 621 781	35,09	6 883 076	42,97
<i>Dělníci v oboru</i>							
hornictví							
a hutnictví	187 189	66 657	35,61	66 282	35,41	54 250	28,98
zpracování kovů	285 490	81 303	28,48	155 039	54,31	49 148	17,21
strojírenství	153 805	51 040	33,18	76 989	50,06	25 776	16,76
energetika	12 460	2 203	17,68	7 529	60,43	2 728	21,89
tiskárenství	42 920	8 834	20,58	26 472	61,68	7 614	17,74
kámen a zeminy	202 930	71 733	35,35	100 731	49,64	30 466	15,01
dřevo	217 554	65 189	29,96	103 923	47,77	48 442	22,27
kůže, papír	92 195	22 273	24,16	55 189	59,86	14 733	15,98
textil	435 073	145 393	33,42	259 341	59,61	30 339	6,97
oděvnictví	434 638	156 544	36,02	195 577	45,00	82 517	18,98
potravinařství	254 309	88 687	34,87	117 912	46,37	47 710	18,76
chemie	40 379	9 751	24,15	21 186	52,47	9 442	23,38
stavebnictví	405 076	139 500	34,44	188 059	46,42	77 517	19,14
jiná řemesla	45 192	10 964	24,26	29 195	64,60	5 033	11,14
Dělníci v průmyslu a řemeslech celkem	2 809 210	920 071	32,75	1 403 424	49,96	485 715	17,29

Jinak je však bližší rozbor odvětvového složení českého dělnictva na základě oficiálně uveřejněných údajů sčítání z roku 1910 možný jen pro celé Předlitavsko, ne pro jednotlivé korunní země (k tomu tabulka č. 20).³⁷⁾

Z této tabulky o národnostní příslušnosti dělníků v královstvích a zemích zastoupených na říšské radě, tj. v Předlitavsku, vysvítá zřetelně příčina daleko nejvýznamnějšího postavení německých a českých dělnických organizací v Rakousku v době vystupňovaného národnostního napětí před rokem 1914. Téměř polovina všech dělníků v Předlitavsku se roku 1910 hlásila k německé obcovací řeči a národnosti, v neposlední řadě v důsledku velké síly dělnického obyvatelstva německé národnosti v českých zemích, a o jejich vůdčí úloze v rakouském dělnickém hnutí se nedalo vůbec pochybovat. Procento českých dělníků v Předlitavsku však bylo bezmála dvakrát vyšší než podíl všech ostatních národností dohromady, to znamená dělníků polských, rusínsko-ukrajinských, italských, slovinských, rumunských a jiných. V hornictví a hutnictví, ve zpracování kamene a zemin, ve strojírenství, v textilním, oděvním a potravinářském průmyslu a ve stavebnictví byl každý třetí dělník v Předlitavsku české národnosti, přestože český podíl na počtu činných osob v rakouské části habsburské monarchie byl jen o málo vyšší než jedna pětina.

Původní převaha dělníků z řemeslné malovýroby se od devadesátých let 19. století začala vyrovnávat ve prospěch horníků, strojírenských a stavebních dělníků, kdežto čeští textilní dělníci budovali početně silné a vlivné organizace později než jejich němečtí kolegové z Čech a Moravy. Územní rozvrstvení českého dělnického obyvatelstva ovšem bylo velice nerovnoměrné, takže vedle rozvinutých průmyslových oblastí Prahy a okolí, Plzeňska, Kladenska, Brněnska a Ostravska existovalo v českých zemích také mnoho výlučně zemědělských okresů bez průmyslu.³⁸⁾ V těchto souvislostech je také možné lépe pochopit, proč pražské centrum českého dělnického hnutí projevovalo tak živý zájem o začlenění dobře organizovaných a velice aktivních českých dělníků ve Vídeň, v severních a severozápadních Čechách do národnostně české (v tehdejší pojetí československé) organizace, i když v těchto oblastech působilo již dříve silné jazykově německé hnutí, které se snažilo ovlivnit také české dělníky. Hlavně v prvních desetiletích existence organizovaného

dělnického hnutí měli Češi z Vídně a severních Čech až do devadesátých let 19. století v českém dělnickém hnutí mnohem významnější úlohu, než by odpovídalo jejich podílu na celkovém množství českých dělníků.

Počátky organizačních snah a hospodářských bojů dělníků v českých zemích

První organizační pokusy různých skupin dělníků v Čechách a na Moravě navázaly v první polovině 19. století na starší tradice a zkušenosti bez ohledu na etnicko-jazykové složení těchto dělnických skupin. V prvé řadě tu existovaly podpůrné pokladny a útulky (herberky) řemeslnických tovaryšů, které působily po mnoho desetiletí, v některých případech i dvě nebo tři staletí, a přes celkovou závislost na cechovních mistrech měly často až do druhé poloviny 19. století velký význam pro skupinové sociální vědomí dělníků z řemeslné malovýroby. V severočeském průmyslovém městě Liberci je dochována zpráva o existenci Bratrstva soukenických tovaryšů z roku 1619 a z řad této organizace pocházeli někteří dělníci předáci v období po roce 1848.³⁹⁾ I když si ve vedení bratrstva udržovali privilegované postavení synové řemeslnických mistrů, zůstávala v Liberci nadále živá tradice tovaryšských stávek z let 1722 a 1794, kdy soukeníci tovaryši na protest proti špatnému zacházení odmítli pracovat a odtáhli z města.⁴⁰⁾ V lednu 1870 přijalo Bratrstvo soukenických tovaryšů v Liberci většinou hlasů usnesení o přeměně tradiční organizace v sociálně demokratický odborný spolek, a když liberecký magistrát nedovolil, aby se toto usnesení realizovalo v praxi, vystoupil větší počet členů ze starého bratrstva a založil Odborný spolek textilních dělníků (manufakturních, továrních dělníků a rukodělníků).⁴¹⁾ Podobným způsobem, i když bez většího odporu úřadů, se měnilo zaměření organizací řemeslnických tovaryšů v Praze a okolí. V době od podzimu roku 1869 do poloviny roku 1870 bylo v pražské aglomeraci založeno kolem čtyřiceti odborných a odborových spolků, z toho většina v malovýrobních odvětvích, kde již v první polovině 19. století působily cechovní podpůrné pokladny řemeslnických tovaryšů.⁴²⁾

Jiný druh dělnických organizací se v Čechách vyvíjel od počátku 19. století v podobě navzájem propojených podpůrných spolků tis-

kařů kartounu a rytců. Tyto tiskařské spolky – na rozdíl od podpůrných pokladen řemeslnických tovaryšů – vznikaly a postupovaly zcela nezávisle na majitelích továren. Podporovaly své členy v případě nemoci, pracovní neschopnosti a úmrtí rodinného příslušníka. Důležitou součástí činnosti tiskařských spolků bylo vyplácení cestovních podpor členům příbuzných spolků z jiných míst v Čechách i za hranicemi Čech, pokud tito cizí tiskaři hledali zaměstnání v místě spolku.⁴³⁾ V narůstající míře poskytovaly tiskařské spolky své peněžní příspěvky také pro jiné účely, například v případě nezaměstnanosti člena. Vedle spolků tiskařů kartounu, jejichž počet se zvyšoval, vznikl v Liberci roku 1834 Spolek tiskařů a rytců ve vlnařském průmyslu,⁴⁴⁾ zatímco v Praze a okolí vytvořily roztržité tiskařské spolky rovněž roku 1834 společné ústředí.⁴⁵⁾ Pražští tiskaři kartounu předložili úřadům celou řadu stížností proti svévolnému stanovení mezd, ale jejich hlavní odpor směřoval proti zaměstnávání levných nevyučených pracovních sil a proti zavádění strojů, které to umožňovaly. Spolu s tiskaři a rytcí se podobným způsobem bránili také jiní vyučení textilní dělníci.⁴⁶⁾

To bylo základem celé vlny organizovaných nepokojů proti zavádění nových strojů v různých průmyslových oblastech českých zemí. Již v březnu 1819 se asi 150 většinou nezaměstnaných postřihačů suken v brněnském předměstí Křídlovicích, dnešním Starém Brně, pokusilo rozbít nový výkonný postřihač stroj, ale policie za podpory vojska je rozehnala. Koncem roku 1839 zničili nespokojení řemeslníci nově postavený mechanický tkalcovský stav a postřihač stroj v Rokytnici nad Jizerou.⁴⁷⁾ Koncem května 1843 se nezaměstnaní textilní dělníci v Brně bouřili proti zaměstnávání domáckých tkalců z venkova.⁴⁸⁾ Největší rozsah měly boje kvalifikovaných manufakturních dělníků proti zavádění nových strojů kolem poloviny roku 1844; tyto akce vzbudily také největší ohlas v Čechách i v sousedních zemích.⁴⁹⁾ Nahrazení ruční práce mechanickými tiskařskými stroji a citelné snížení dosavadních mezd vyvolaly dobře organizovanou stávkou v sedmi tiskárnách kartounu v Praze a v předměstích Smíchově, Karlíně a Holešovicích, která vyvrcholila rozbíjením nových tiskařských strojů.⁵⁰⁾ Počátkem července 1844 rozbili dělníci přádelny vlny v Kateřinkách u Liberce nové mechanické spřádací stroje, které byly pětikrát výkonnější než předcházející stroje.⁵¹⁾ Jen o několik dnů později byla protestní demonstrace

dělníků na stavbě železnice východně od Prahy násilně potlačena vojskem.⁵²⁾

Etnicko-jazyková příslušnost dělníků neměla v této první fázi hospodářských bojů skoro žádný význam, nanejvýš bylo možné pozorovat rivalitu mezi domácími a cizími stavebními dělníky. Jen výjimečně se rukou psaný oběžník stávkového vedení pražských tiskařů kartounu v červnu 1844 dovolával příkladu „slavných Čechů“ minulosti.⁵³⁾ Takové česky psané letáky sloužily pouze bezprostředním potřebám agitace při vyvrcholení sociálního konfliktu, ale jinak byly skoro všechny písemnosti organizací tiskařů kartounu vyřizovány německy, i když se vyměňovaly dopisy mezi Prahou a Mladou Boleslaví nebo Mnichovým Hradištěm.⁵⁴⁾ Bez ohledu na to, zda knihtiskařští a písmolijecí kvalifikovaní pomocníci v Praze a Brně pocházeli z českého nebo německého jazykového prostředí, podíleli se na jaře a v létě 1848 na organizačním úsilí typografů po celém Německu.⁵⁵⁾ Zatímco početné skupiny českých dělníků se v Praze a v jiných městech či průmyslových místech středních Čech bezprostředně před rokem 1848 i v průběhu tohoto revolučního roku aktivně účastnily českého emancipačního hnutí,⁵⁶⁾ stěžoval si novinový článek o dělnickém lidu v továrnách v Brně a okolí roku 1850, že „lid tento jest politování hodný, on se k žádnému národu nehlásí“.⁵⁷⁾

Pod politickým útlakem rakouského neoabsolutismu padesátých let 19. století byl každý pokus o legální organizaci dělníků v českých zemích neobyčejně ztížen a většinou znemožněn. Jedinou výjimkou byly spolky katolických tovaryšů, které postupně vznikaly po agitační cestě kapitulního vikáře Adolfa Kolpinga z Kolína nad Rýnem. Takový katolicko-sociální spolek vznikl roku 1852 v Praze, 1853 v Olomouci, 1854 v Brně a Jihlavě, 1855 v Českých Budějovicích a Opavě, později také v některých dalších městech Moravy a rakouského Slezska. S výjimkou Brna a severní Moravy se však katolické církvi nepodařilo získat trvalejší vliv na široké vrstvy průmyslového dělnictva.⁵⁸⁾ V Čechách k tomu přistupovala ještě důležitá okolnost, že se rakouské úřady obávaly infiltrace spolků katolických tovaryšů českou národní ideologií. Podle policejních úvah se mohlo české nižší duchovenstvo stát prostředníkem mezi českým národním hnutím a dělníky, a zejména prý se mezi přednášející a učitele v katolických vzdělávacích spolcích mohli vetřít

radikálně národní agitátoři.⁵⁹⁾ Tyto obavy úřadů se brzy prokázaly jako zcela neopodstatněné a české katolické dělnické hnutí zůstávalo ještě po několik desetiletí poměrně bezvýznamné. Teprve v politickém boji proti sociální demokracii na konci 19. století se čeští katolickí dělníci pevněji organizovali.⁶⁰⁾

Ústřednímu postavení královského hlavního města Prahy v politickém vývoji Čech i v českém národním vývoji odpovídalo v šedesátých letech 19. století také vedoucí postavení pražského dělnictva v počátcích českého dělnického hnutí. Složení dělnických skupin, které se na tomto hnutí podílely, nebylo ani zdaleka tak stejnorodé jako v dělnickém hnutí na Brněnsku nebo na Liberecku, kde textilní dělníci byli jednoznačnou základnou a oporou všech organizačních snah. Po odchodu dříve vedoucí vrstvy kvalifikovaných manufakturních dělníků, zejména tiskařů kartounu, vystoupili v šedesátých letech v Praze do popředí dělníci z řemeslné malovýroby. Zvláštní úloha připadla typografickým dělníkům, kteří se svou kvalifikací a potřebnou rukodělnou zručností blížili spíše specializovaným řemeslníkům než dělníkům v továrním průmyslu. Přes námítky majitelů tiskáren byly v říjnu 1862 schváleny stanovy podpůrného spolku *Typografia*, do něhož během dvou let vstoupili skoro všichni sazeči a tiskaři z třiceti pražských knihtiskáren. Organizací odborového zaměření se pak roku 1865 stala *Typografická beseda* v Praze a po pěti letech se oba spolky sloučily.⁶¹⁾ Nebylo náhodné, že se právě typograf Jan Bavorský stal hlavním iniciátorem zakládání odborových spolků také v jiných výrobních odvětvích v Praze a okolí a uznávaným vůdcem pražského dělnického hnutí v letech 1868–1870.⁶²⁾

Současně se v pražském dělnickém hnutí zvyšoval podíl strojírenských dělníků, kteří se pak v dalších desetiletích stali nejvýznamnější složkou organizovaného dělnictva v pražské průmyslové oblasti. Pro odpor majitelů továren, obchodní a živnostenské komory a pražského policejního ředitelství se nejdříve nezdařil pokus o vytvoření jednotného podpůrného spolku všech dělníků ve strojírenských závodech Prahy a okolí, k němuž došlo v době od dubna do června 1862. Úřední uznání získala až roku 1864 *Ústřední pokladna k podpoře dělníků strojnických*, která působila za účasti zaměstnavatelů, ale dělníkům se podařilo v této organizaci prosadit některé ze svých požadavků. Odborová aktivita pražských

strojírenských dělníků se rozvinula do šíře i do hloubky a vyvrcholila v letních měsících roku 1872 dobře organizovaným hospodářským bojem za desetihodinovou pracovní dobu.⁶³⁾ Na rozdíl od Brna, Liberce a Prahy se hlavní centra těžkého průmyslu v českých zemích, zejména průmyslové oblasti Plzeňska, Kladenska a Ostravska, stala významnými středisky českého dělnického hnutí až v dalších desetiletích, to znamená po roce 1889.

Národně politické souvislosti vzniku politického dělnického hnutí ve střední Evropě

Počátky politického dělnického hnutí se nejen v českých zemích, ale po celé střední Evropě v letech 1848–1871 vyznačovaly vzájemným působením a prolínáním dvou velkých emancipačních procesů, občansko-národního a sociálního. Obě tyto komponenty nestály proti sobě, ale byly úzce spojené, navzájem se doplňovaly a podmiňovaly. V době rozmachu občansko-demokratických hnutí se v různých evropských zemích začleňovaly zpravidla na radikální křídlo těchto hnutí také dělnické elity a skupiny intelektuálů sympatizující s emancipací dělnictva. Když se pak všeobecně demokratické proudy rozkládaly na několik složek, stávalo se jejich proletářské křídlo ve většině případů základem pro vznik samostatného politického hnutí dělnictva v zemi nebo v národě. Dělnické hnutí v 19. století mělo svůj nepochybný původ v sociálních podmínkách kapitalistické společnosti, ale jeho konkrétní politické a ideologické utváření bylo všude ovlivněno konflikty mezi liberálními a demokratickými hnutími na jedné straně a konzervativními proudy na straně druhé. Bylo příznačné, že liberálové vyčítali konzervativcům jejich sociální kritiku kapitalistického hospodářského řádu, kterou socialisté přebírali, kdežto konzervativci viděli v socialistickém hnutí jen důsledné rozvedení zásad liberalismu a demokracie.

Politické poměry ve střední Evropě od revolučního jara národů 1848 byly ovšem podstatně ovlivněny také nevyřešenými a vůbec těžko řešitelnými národními problémy. Každá občanská emancipace, usilující o začlenění širokých vrstev obyvatelstva do společenského a politického života, měla svou neoddělitelnou národní složku, přičemž geografický rozsah a základní požadavky sousedních

národních hnutí byly jen zřídka v souladu. Radikalizace politických cílů všeobecně demokratických proudů, která plynule přecházela do prvních politických organizací dělnictva, se proto projevila také v postojích vůči vlastnímu národu a národnímu státu i ve vztahu k jiným národům. V sousedním Německu patřili v podstatě všichni socialističtí teoretikové a politicky aktivní dělničtí předáci v průběhu revolučních let 1848–1849 a znovu v šedesátých letech 19. století k nejrozhodnějším zastáncům demokratického řešení německé otázky.⁶⁴⁾ Vznikající německé dělnické hnutí převzalo v národně politickém ohledu bez větších změn představy ze závěrečné fáze revoluce na jaře 1849. V té době hledali extrémní němečtí demokraté ve svém boji za jednotnou a nedělitelnou německou republiku proti Hohenzollernům a Habsburkům spojení především v bojující maďarské revoluci, v menší míře také v polském národním hnutí proti carskému Rusku. Mnohonárodní rakouské monarchii a národním hnutím ostatních Slovanů, mezi nimi výslovně také Čechů, byla upírána jakákoli budoucnost, protože se tato hnutí dostala do rozporu se zájmy německé a maďarské revoluce.⁶⁵⁾

Některé vyhraněně protičeské výroky Bedřicha Engelse z jeho článků v radikálně demokratickém deníku *Neue Rheinische Zeitung*, vydávaném v Kolíně nad Rýnem, vyvolávaly velké rozpaky českých stoupců marxismu, kteří se je snažili omlouvat vzrušenou atmosférou revolučních bojů, v nichž se více střílelo než hledělo na vyváženost formulací.⁶⁶⁾ Základní problém je však v tom, že podobné názory se vůbec nedají vysvětlit v rámci více či méně ucelené soustavy marxistické ideologie, která se v tomto směru systematizovala až v období Druhé internacionály na konci 19. století. Engelsovy názory z jarních měsíců roku 1849 byly shodné s celým radikálním křídlem tehdejší německé revoluce a nepatřily v tomto souboru ani k extrémním výroky.⁶⁷⁾ Navíc nebyly články z *Neue Rheinische Zeitung* v širší veřejnosti známé do té doby, než byly po několika desetiletích znovu vydány v knižní podobě společně s dalšími publicistickými pracemi Marxe a Engelse. Mnohem závažnější byla skutečnost, že němečtí socialističtí teoretikové a předáci hnutí zastávali v podstatě stejné negativní postoje k mnohonárodnímu Rakousku a k českému národnímu hnutí také v době nového rozmachu dělnického hnutí od počátku šedesátých let 19. století. Do-

bové poměry byly přitom mnohem klidnější než v letech 1848–1849, takže byla příležitost k hlubšímu teoretickému objasnění těchto postojů.

Revoluční demokrat Ferdinand Lassalle, který na přelomu let 1848/1849 patřil k předním radikálním agitátorům v Porýní a poté se od roku 1862/1863 soustředil na vypracování dělnického programu a vytváření dělnických organizací, patřil mezi německými demokraty k rozhořčeným protivníkům mnohonárodního Rakouska jako největší překážky úspěšné německé revoluce. Když se na jaře 1859 vzedmula po celém Německu rozsáhlá vlna publicistických diskusí, zda ostatní státy Německého spolku měly Rakousku přijít na pomoc v jeho boji s francouzským císařem Napoleonem III., a v širších souvislostech, zda se habsburská monarchie měla vůbec podílet na německých záležitostech,⁶⁸⁾ vydal Lassalle ostře formulovanou protirakouskou brožuru o italské válce a úloze Pruska ve dvou vydáních, první anonymně, druhé v červnu 1859 s uvedením jména autora. Připomněl rozšířené heslo tehdejších německých demokratů, odmítající habsburské Rakousko i hohenzollernské Prusko, ale na rozdíl od většiny jihoněmeckých demokratů spojil zájem německé jednoty s rozhodným vítězstvím Pruska.⁶⁹⁾

„Ono heslo ‚Žádné Rakousko, žádné Prusko‘, přeložené do skutečnosti, neznamená nic jiného, než že Rakousko musí být roztrháno, rozkouskováno, zničeno, rozdrceno – mluvíme zde přirozeně o pojmu Rakouska jako státu – jeho popel se musí rozptýlit do všech čtyř světových stran! [...] Samostatné postavení ve světě, které zaujímá Rakousko, opírající se o své mimoněmecké državy, je příčinou německého dualismu a nemožnosti německé jednoty, kterou nelze odstranit žádným umírněujícím prostředkem. Rozkouskovaním Rakouska padá samo sebou zvláštní Prusko, jako klad mizí se svým protikladem. Jakmile bude Rakousko zničeno, ztotožní se Prusko a Německo. Téhož dne, kdy od Rakouska budou odtrženy jeho mimoněmecké provincie, italské a uherské, téhož dne, kdy se Rakousko omezí na svých 12 900 000 obyvatel, patřících k Německému spolku (a v tom jsou již zahrnuty Čechy), a bude stlačeno do postavení, v němž nebude moci soutěžit s Pruskem počtem obyvatel, inteligencí ani vážností atd., téhož dne, co se Rakousko prostě přemění na německou provincii – téhož dne bude Německu navráčeno nejen 12 900 000 obyvatelů, kteří se teprve potom budou moci cítit jako Němci, téhož dne bude dualismus zrušen, německá jednota

bude umožněna reálným mocenským postavením států a tím se stane nevyhnutelnou.“

Ferdinand Lassalle tedy vůbec nepochyboval o tom, že Čechy měly být součástí Německa, a předpokládal, že po očekávaném rozbití Rakouska by se obyvatelé českých a rakouských zemí konečně stali plnoprávními Němci. S tímto názorem nebyl mezi revolučními demokraty v Německu osamocen. Koncem roku 1860 vydal Karel Marx v Londýně obsáhlý polemický spis proti jinému německému demokratovi v emigraci Karlu Vogtovi, bývalému poslanci demokratické levice ve frankfurtském parlamentu. Marx obvinil Karla Vogta zřejmě oprávněně ze spolupráce s francouzským císařem Napoleonem III., který byl považován za jednoho z úhlavních nepřátel německé demokratické revoluce, a při konkrétním výčtu Vogtových prohřešků se Marx vyslovil také k národním hnutím rakouských Slovanů a přímo ke vztahu Čech a Německa. Podle tehdy rozšířeného názoru byla všechna slovanská národní hnutí ve střední a jihovýchodní Evropě s výjimkou Poláků pouze v zájmu Ruska a francouzsko-ruského spojení, namířeného proti Německu. Marx se velice pohoršoval nad tím, že mezi „neněmecké provincie“ Rakouska zařadil Vogt nejen Halič, Uhry a severní Itálii, ale zejména také Čechy a Moravu. „Ale Čechy leží uprostřed Německa...“⁷⁰⁾ namítal Marx a připomínal, že slovanská řeč na Moravě a v Čechách byla „ze všech stran nahlodávána pronikajícím německým živlem a prostoupena německými městy a jazykovými ostrovy“.⁷¹⁾ Případná česká převaha v Čechách a na Moravě, o níž Vogt uvažoval, se Marxovi jevila pouze jako vydání těchto zemí na pospas Rusku.

Hlubší teoretické objasnění tohoto postoje podal Bedřich Engels v březnu 1866 v seriálu tří anglicky psaných článků, v nichž přikře odlišil zájmy velkých historických národů od údajně zneužívaného národnostního principu. Podle Engelseva pojetí bylo osvobození a sjednocení utlačených a rozdělených národů od třicátých let 19. století společným heslem evropských demokratů a vznikajícího mezinárodního dělnického hnutí. Toto uznání a sympatie s národními tužbami se však týkaly jen velkých a přesně vymezených historických národů, zdůrazňoval Engels, a mezi ně výslovně zařadil pouze Italy, Poláky, Němce a Maďary. Podobně jako v ustálených

západoevropských poměrech žili na území velkých národů příslušníci jiných etnických skupin bez nároků na národní emancipaci, například Keltové a Velšané ve Velké Británii, Bretonci ve Francii, Baskové ve Španělsku nebo také německy hovořící Alsasané a Švýcaři, očekával Engels od příslušníků slovanských národností na území Německého spolku a Uher, že se dobrovolně stanou součástí německého a maďarského národa. Jejich národní emancipace nepřipadala vůbec v úvahu:⁷²⁾

„Zde tedy vidíme rozdíl mezi ‚národnostním principem‘ a starou zásadou demokracie a dělnické třídy, pokud jde o právo velkých evropských národů na samostatnou a nezávislou existenci. ‚Národnostní princip‘ se vůbec nedotýká velké otázky práva historických národů Evropy na národní existenci, a jestliže se jí dotýká, pak jen aby ji zmátl. Národnostní princip přináší dva druhy otázek: především otázky hranic mezi těmito velkými historickými národy, a za druhé otázky týkající se práva na nezávislou národní existenci oněch četných malých zbytků národů, které, když delší nebo kratší dobu vystupovaly na jevišti dějin, byly nakonec poblčeny jako součást některého z oněch mocnějších národů, jejichž větší životaschopnost jim umožnila překonávat větší překážky. Z hlediska národnostního principu neznámá evropský význam národa, jeho životaschopnost nic [...] Co jiného je panslavismus než národnostní princip, který Rusko v zájmu Ruska aplikuje na Srby, Chorvaty, Rusíny, Slováky, Čechy a ostatní zbytky někdejších slovanských národů v Turecku, Uhrách a Německu?“

Tato představa o boji mezi silnými národy a slabými národnostmi, upevněná v závěrečné fázi revolučních let 1848–1849, měla zřetelné sociálně darwinistické rysy a nebyla přijatelná pro novou generaci německých socialistických teoretiků od osmdesátých let 19. století. Především Eduard Bernstein a Karel Kautsky se snažili přesvědčit Engelse, kterého uznávali jako svého velikého učitele, že jeho pohled na národnostní vývoj ve střední a jihovýchodní Evropě byl zastaralý a nedostatečně přihlížel k sociální diferenciaci a politickému vývoji. Bedřich Engels však zůstal na svém a v pozoruhodném dopise Karlu Kautskému ze 7. února 1882 ještě jednou shrnul své názory, týkající se emancipace národů a národností. Znovu připomněl, že pro velký národ bylo historicky vyloučeno třeba jen vážně diskutovat o vnitřních problémech, pokud mu chyběla národní nezávislost. Internacionální hnutí proletariátu bylo pod-

le jeho mínění možné jedině mezi samostatnými národy. Konkrétně však viděl v Evropě jen dva národy, které měly nejen právo, ale i povinnost být nacionální, dříve než budou internacionální, Iry a Poláky. Ve vztahu k českému národním hnutí pak výslovně poznamenal:⁷³⁾

„Mohli byste se mne teď zeptat, zda tedy nemám vůbec žádné sympatie pro malé slovanské národy a trosky národů, odtržené od sebe třemi klíny vraženými do Slovanstva: německým, maďarským a tureckým? Opravdu, mám jich zatracené málo. Česko-slovenskému volání o pomoc: Bože! ... Ach nikdo není na zemi, kdo by Slavům (sic) spravedlivost činil?⁷⁴⁾ se dostává odpovědi z Petrohradu, a celé české národní hnutí tihne k tomu, že jim má spravedlivost činiti⁷⁵⁾ car. Tak je tomu i s ostatními – se Srby, Bulhary, Slovinci a haličskými Rusíny (aspoň zčásti). My však tyto cíle hájit nemůžeme. Teprve až se po zhroucení carismu národní snahy těchto trpasličích národů očistí od příměsi panslavistických světovládných tendencí, teprve pak jim můžeme dopřát volnost, a jsem si jist, že pro většinu rakousko-uherských Slovanů postačí šest měsíců nezávislosti, aby je to přimělo prosit o přijetí zpět.“

Jistě by bylo nesprávné přeceňovat tyto a podobné výroky, které nemohly přímo ovlivnit organizační úsilí českého dělnického hnutí v jeho počátcích. Jsou to však příznačné doklady dobové atmosféry, s níž se české dělnické hnutí nevyhnutelně střetávalo, kdykoli přerůstalo z úrovně hospodářských bojů do politické oblasti a navazovalo styky s dělnickým hnutím jiných národů. Shodou okolností k tomu docházelo od konce roku 1867, kdy se habsburská monarchie po prohrané prusko-rakouské válce vydala cestou vyrovnání s opoziční maďarskou aristokracií a prohloubení ústavního života v neuherské, tzv. předlitavské části říše. V řadách německých demokratických odpůrců Pruska nastal během několika dalších týdnů a měsíců až nekritický příklon k Rakousku, kde do vlády vstoupili někteří parlamentní předáci německých liberálů z českých zemí, zčásti známí již z frankfurtského parlamentu let 1848–1849. Wilhelm Liebknecht, jeden z pozdějších vůdců německé sociální demokracie, uvítal politickou změnu ve Vídni na přelomu roku 1867/68 nadšenými slovy:⁷⁶⁾

„Muži, kteří právě před dvaceti lety v idách březnových [15. března] zlo-

mili metternichovský stát, jsou nyní, ovšem až po mnoha bouřích a bojích, poradci koruny. Giskra, Berger, tito členové kostela sv. Pavla [frankfurtského parlamentu], přísné střežení policií a pomlouvání jako pověstní demokraté, Herbst, vůdce Němců v Čechách, neohrožený zastánce práv lidu proti vysoké aristokracii, a Brestel, muž čestného přesvědčení a skutečné svobodomyšlnosti – to je nový kabinet, v němž jediný vlády schopný národní kmen ‚Rakouska‘ s radostí spatřuje své muže, naplněné dobrým německým národním smýšlením a vřelým citěním pro svobodu.“

Stejným velkoněmeckým zaměřením se vyznačovalo provolání k vídeňským dělníkům, které na Nový rok 1868 vydal Lassallův nástupce ve funkci prezidenta *Všeobecného německého dělnického spolku* Johann Baptist Schweitzer:⁷⁷⁾

„Držte se pohromadě se svými bratry v celé vlasti! V celé vlasti, říkám. Neboť i když vás vlády oddělily nebo chtějí trvale oddělit – celá německá dělnická strana ví, že máme jen jedinou vlast: naše Německo! Víme, že jsme jedním národem a chceme jedním národem zůstat. Nikdy, nikdy nám nikdo nenamluví, že jsme v cizině, stojíme-li ve vídeňském Prátru nebo v tyrolských horách. Kam až zní německý jazyk, je německá vlast.“

Ženevská sekce německého jazyka v *Mezinárodním dělnickém sdružení*, tzv. První internacionále, zaujímala v mnohém ohledu kritické stanovisko k lassallovskému směru v německém dělnickém hnutí, ale v radikálně demokratickém pojetí německé otázky a rozsahu budoucího německého národního státu se komentáře jejího měsíčníku, jejichž autorem byl zpravidla demokratický revolucionář z let 1848–1849 Johann Philipp Becker, nijak neodlišovaly od všeobecně rozšířených názorů velkoněmeckých demokratů:⁷⁸⁾

„Dělnické hnutí ve Vídni [...] osvěžilo myšlenku německé národní jednoty novým živoucím dechem svobody; roztrhalo prapor maloněmectví jako znamení zmrzačení a zneuctění německého národa; nehledělo na žádné diplomatické dělící čáry mezi Rakouskem a Německem, mezi jižním a severním Německem, ani na přehradu vytvářené cizím i domácím despotismem...“

Všichni významní představitelé socialistického dělnického hnutí v Německu, kteří se v šedesátých letech 19. století veřejně vyslovili k otázce Rakouska a jeho mnohonárodní struktury, opakovali v podstatě beze změny stanovisko německých revolučních demo-

kratů ze závěrečné fáze revoluce na jaře 1849. Německý spolek sice po prusko-rakouské válce z roku 1866 zanikl a Rakousko se vzdalo nároků na zasahování do německých záležitostí, ale uznávání předáči socialistického hnutí v Německu a v emigraci, kteří až na malé výjimky všichni pocházeli z řad revolučních osmačtyřicátníků, se s těmito změnami nechtěli smířit. Bývalé rakouské země Německého spolku, výslovně včetně Čech a Moravy, měly být součástí budoucího sjednoceného Německa. Přestože české národní hnutí v letech 1848–1849 a znovu od počátku šedesátých let 19. století důrazně prosazovalo svou svébytnost v řadách evropských národů, odmítala většina politicky aktivních německých demokratů uznat tento český požadavek a nadále tvrdila, stejně jako na jaře 1849, že prý celé české hnutí sloužilo zájmům Ruska, a navíc, po zkušenostech z roku 1866, že českou otázku využíval pruský ministerský předseda Bismarck v boji proti německé demokracii. Otevřeně to prohlásil frankfurtský demokrat Leopold Sonnemann, spolupracující tehdy s pozdějšími zakladateli sociálně demokratické strany v Německu, na sjezdu *Ligy míru a svobody* v Lausanne v září 1869, když protestoval proti polskému návrhu na zařazení české otázky na sjezdový program:⁷⁹⁾

„Vyskrtněte českou otázku. Prozatím je česká otázka záležitostí čistě německou, nikoli mezinárodní. Stejným právem, jako se zde předkládá česká otázka, mohlo by se od nás žádat, abychom diskutovali o alsaské otázce, o otázce břehu Rýna, o otázce severního Šlesvicka. Zemi, která měla vždy své místo uvnitř Německa, nemůžeme dovolit rozšiřovat otázku autonomie až k rozkouskování všech území. Víte, kdo naposledy rozvířil tuto otázku? Nebyli to Češi, kteří na to pomysleli jako první, ne, ne, bylo to Rusko a pan Bismarck. Zabývejme se záležitostmi Východu, zabývejme se záležitostmi Polska, ale ne záležitostmi pana Bismarcka.“

Polský povstalecký generál Józef Hauke-Bosak odmítl německé stanovisko s odůvodněním, že *Liga míru a svobody* prosazovala princip svobody všech národů, a prohlásil za zásadní věc otázku, zda Češi jsou Němci nebo Čechy.⁸⁰⁾ Lausannská diskuse však potvrdila, že pro české demokraty a předáky vznikajícího českého dělnického hnutí nebylo snadné prosadit se na mezinárodní úrovni. Přispívalo k tomu také rozšíření všeobecných myšlenek a hesel lidských práv a kosmopolitismu, které v tehdejších dělnickém hnutí navazo-

valy na osvícenské ideály raného liberalismu. Někteří publicisté před rokem 1870 vyjádřili své přesvědčení, že národnostní princip už v Evropě odumíral, a považovali národnost za něco stejně zastaralého jako náboženství. Tento zdánlivě anacionální postoj, který národním problémům upíral jakoukoli důležitost a oprávněnost, byl ovšem ve většině případů aspoň podvědomě motivován nacionálně. Podobný anacionální kosmopolitismus mohl ve své podstatě vyjadřovat národní uspokojení hlasatelů těchto myšlenek a nedostatek tolerance vůči jiným národnostem. Když na zasedání Generální rady První internacionály v Londýně v červnu 1866 prohlásili francouzští proudhonisté národnost a národy za zastaralé předsudky, namítl Karel Marx, že Francouzi šířili své názory ve francouzštině, jíž devět desetin přítomných nerozumělo, a naznačil, že popíráním národností chápali vlastně jejich pohlcení „vzorným francouzským národem“.⁸¹⁾ Podobné tóny z německé strany ve vztahu k Čechům, provázené navíc tehdy běžnými poznámkami o zájmu Ruska a Bismarckova Pruska na českém hnutí, zazněly v listopadu 1869 z kritického komentáře Wilhelma Liebknechta k odsouzení osmnáctiletého Čecha z Čáslavi k pěti letům vězení za velezradu.⁸²⁾

„Rakouské císařství se chvěje strachem před osmnáctiletým chlapcem? Není to k pláči? Ovšem za tímto osmnáctiletým chlapcem stojí česká otázka a za českou otázkou stojí ‚stát německého poslání‘⁸³⁾ se svým ruským protektorem – ale kdo má vinu na tom, že existuje česká otázka, že vůbec může národnostní otázka v Rakousku působit tak zhoubně? Nikdo jiný než pánové občanští ministři,⁸⁴⁾ kteří měli v dělnickém hnutí bezpečný prostředek pro odstranění národnostní otázky, a místo aby dělnické hnutí všemi způsoby zvýhodňovali, vynaložili veškeré úsilí, aby je zabnali do rukou nepřítelům Rakouska. Sociální demokracie nezná rozdíly národnosti. Kdekoli mezi dělníky Rakouska zapustily kořeny sociálně demokratické zásady, ve Vídni, Pešti, Brně, Liberci, Štýrském Hradci, abychom jmenovali jen některá z nejvýznamnějších míst, všude tam panuje mezi dělníky různých národností úplné bratrství, tam se neptá jeden druhého: jsi Čech, jsi Němec, jsi Maďar? Všichni jsou dělníky, jsou spojeni stejnými zájmy a směřují ke stejnému cíli. Upřímně svobodomyšlná vláda by zde našla neobyčejně skvělý materiál k budování ‚nového Rakouska‘. Avšak občanské ministerstvo? To dělníky od sebe brutálně odstrčilo, prohlásilo, že dělníci stojí mimo zákon,

mimo ústavu – a nyní se chvěje strachem před osmnáctiletým chlapcem! Národnostní otázka, ohrožující Rakousko, je zaslouženým trestem za reakční a krátkozraké pronásledování sociálně demokratické dělnické strany.“

Tato představa byla ovšem velice zjednodušená a nereálná. Skutečný vývoj politického dělnického hnutí v českých zemích byl již ve svém počátečním období mnohem složitější. Mezi českým a německým národním hnutím vznikl objektivní, těžko překlenutelný rozpor v politických cílech a geografickém rozsahu obou hnutí. Je proto přirozené, že hned první začátky politické aktivity dělníků v jednotlivých průmyslových oblastech českých zemí byly silně ovlivněny vztahem k širším politickým okolnostem. Zatímco se organizace kvalifikovaných manufakturních dělníků a spolky katolických tovaryšů vytvářely bez ohledu na národnost členů, protože se nezabývaly politickými otázkami, docházelo ve vznikajícím politickém dělnickém hnutí ke zdánlivé negaci dřívější nerušené shody mezi dělníky různých národností.⁸⁵⁾ Vyhraněnější podobu měl tento vývoj v Čechách, kde se také silněji projevoval národně politický rozpor mezi českým a německým národním hnutím, kdežto na Moravě přetrvávaly delší dobu klidnější poměry. Avšak již v revolučním roce 1848 podporovali politicky aktivní pražští dělníci české národní hnutí a mezi padlými i raněnými bojovníky z barikád pražského červnového povstání byli řemeslničtí tovaryši a učňové, stavební a tovární dělníci nejpočetnějšími skupinami;⁸⁶⁾ naproti tomu brněnští a liberečtí dělníci se koncem října 1848 pozvedli na obranu vídeňské revoluce.⁸⁷⁾

Ještě zřetelněji se odlišný vývoj politicky aktivních dělníků německé a české národnosti v Čechách projevoval od počátku šedesátých let 19. století. V etnicky německých okresech severních a západních Čech vznikaly, podobně jako skoro po celém Německu, spolky tělocvičné, střelecké, zpěvacké a čtenářské s více či méně vyhraněným německým národně liberálním zaměřením. Toto hnutí zasáhlo v německém jazykovém prostředí hlavně průmyslové oblasti Čech, kdežto v katolických hospodářsky méně rozvinutých okresech na jihu země mělo mnohem slabší ohlas. Na činnosti těchto spolků se v severních Čechách podíleli někteří pokročilejší němečtí dělníci, kteří z vlastní zkušenosti poznali kus světa, například soukeničtí tovaryši v Liberci.⁸⁸⁾ Skupina libereckých soukenických to-

varyšů vstoupila kolem roku 1860 do tzv. Kacířského klubu, tehdy jediného libereckého spolku, který svou protiklerikální tendencí aspoň zčásti odpovídal jejich demokratickým představám. Tři roky působení v tomto spolku je stále ještě neuspokojovalo, a tak se v srpnu/září 1863 pokusili o založení dělnického vzdělávacího spolku podle vzoru podobných spolků v Německu. Spolupracovali přitom s jedním z předních německých liberálů v Čechách, lékařem Wilhelmem Herzigem, který od června 1848 do konce února 1849 zastupoval volební obvod Jablonec nad Nisou ve frankfurtském parlamentu.⁸⁹⁾ Protože úřady nesouhlasily s původně navrhovaným názvem spolku, změnil se na *Průmyslový vzdělávací spolek* v Liberci, který brzy získal na 400 členů a až do roku 1868 byl nejvýznamnější dělnickou organizací v Čechách a v celé habsburské monarchii, usilující o spolupráci s podnikateli. V podobném duchu, v některých případech pod stejným jménem, působily po několik let spolky v Jablonci nad Nisou, Hodkovicích nad Mohelkou, Frýdlandě a dalších místech, mimo jiné spolek pod vedením německého továrníka v českém městě Semilech.⁹⁰⁾ Od března do června 1868 podporoval tyto snahy časopis *Nordböhmische Arbeiterzeitung*, vydávaný v Rumburku v duchu svépomocných snah německého ekonomy Hermanna Schulze-Delitzsche.⁹¹⁾

Souběžně s pokusy organizovat dělníky v severních Čechách v dohodě s německou liberální buržoazií, ale z národně politického hlediska zcela odděleně, směřovali k vlastní politické činnosti také čeští dělníci aktivisté v Praze. Od počátku šedesátých let 19. století se vedle oficiálního vedení české *Národní strany*, tzv. staročechů, hlásily ke svému podílu na společenském životě také méně zámožné skupiny řemeslnických malovýrobců, často ve spojení s tovaryši, kvalifikovanými typografy a strojírenskými dělníky. Z řad pravidelných návštěvníků hostinců se časem vytvářely neformální řemeslnické a dělnické stolové společnosti, které se pokoušely o založení legálních dělnických spolků.⁹²⁾ Podobně jako ve Vídni⁹³⁾ a v Liberci však rakouské úřady v letech 1863–1864 nechťely ani v Praze povolit samostatný dělnický spolek. Větší naději na úspěch měla agitace staročeského právníka a národohospodáře Františka Ladislava Chleborada, směřující k zakládání většího počtu svépomocných spolků spotřebních, spořitelních, záložních a výrobních.⁹⁴⁾ Také v tomto případě, podobně jako roku 1863 v Liberci, vycházela ini-

ciativa z okruhu vyučených dělníků a řemeslnických tovaryšů, kteří se z nedostatku zkušeností obrátili na sympatizující příznivce z řad měšťanských liberálů. Od 1. prosince 1867 vycházel v Praze dvakrát měsíčně časopis *Dělník*, 1. března 1868 se konala ustavující schůze pražského dělnického spolku *Oul*, který do konce roku 1868 získal již 2660 členů a byl následován asi 160 podobnými českými spolky mimo Prahu v průběhu tří let.⁹⁵⁾ Neaktivnější dělničtí předáci, z velké části stejní lidé, kteří byli původními iniciátory organizačních snah, se za několik měsíců oddělili od Chleboradova poručnictví a postavili se do čela vlivné demokratické dělnické opozice. Kolem roku 1873 ještě existovala většina svépomocných dělnických spolků, založená na spolupráci se staročechy, ale jen málo z nich přežilo hospodářskou krizi roku 1873.

Demokratická dělnická opozice, vedená typografem Janem Bavorským, se zaměřila nejen na zakládání celé řady odborových spolků, ale současně vstoupila energicky do politického boje po boku radikálně demokratických mladočechů. Tato politická aktivita pražských dělnických vůdců dosáhla svého vrcholu v táborovém hnutí z let 1868–1871, v jehož rámci byly uspořádány také dva dělnické tábory v pražských předměstích Žižkově a Pankráci na přelomu září a října 1868 a dva další dělnické tábory na Letné a na Rohanském ostrově v Praze v květnu 1869, vyzývající k zakládání politických dělnických spolků. Bavorský byl častým řečníkem také na dalších českých demokratických táborech pod širým nebem, ale přitom byl s největší pravděpodobností členem *Mezinárodního dělnického sdružení*, tzv. První internacionály.⁹⁶⁾ Na rozdíl od dřívějších zjednodušených představ ukazuje podrobnější rozbor sociálně politických postojů a názorů, že základní dělící čára uvnitř české společnosti až do počátku devadesátých let 19. století neprobíhala mezi kapitalisty a dělníky, nýbrž mezi umírněným liberalismem měšťanských honorací tíhnoucích ke konzervativním stanoviskům na jedné straně a demokratickými národními proudy v sociální vrstvě malovýrobců a dělníků spojených většinou s malovýrobními poměry na straně druhé. V tomto smyslu se Bavorský a jeho spolupracovníci v březnu 1870 vyjádřili, že byli připraveni stát se „apoštolý hlásajícími emancipaci, která nepřijde zvenčí“⁹⁷⁾ také v dělnických spolecích na českém venkově, podléhajících staročeskému nebo aristokratickému vlivu.

Již v této fázi pod vedením Jana Bavorského, ještě předtím, než se nejpokročilejší čeští dělníci oddělili od všeobecně demokratického hnutí, měla politická činnost pražských dělnických předáků nepopíratelný mezinárodní význam. Praha byla totiž prvním střediskem ve střední Evropě, kde vznikající politické dělnické hnutí prolomilo národně politickou koncepci extrémní německé demokracie, převzatou ze závěrečné fáze revolučních let 1848–1849, a navázalo na jinou, v mnohém ohledu protikladnou národně politickou tradici. Jako plnoprávné národy ve středoevropském prostoru měli být uznáváni nejen Němci, Poláci, Maďari a Italové, ale také jiným národům nesměl být upírán nárok na rovnoprávnost, pokud se jejich zástupci chtěli podílet na mezinárodním emancipačním úsilí jako svébytná síla. Z tohoto hlediska se českým dělnickým vůdcům z roku 1868 zdála být nesrozumitelná a nepřijatelná kritika „národnostního blouznění“ a s tím spojené odmítání národnostní otázky jako zpátečnického pojmu, opakující se na dělnických shromážděních ve Vídni, zvláště když se šíření myšlenek beznárodního kosmopolitismu spojovalo s německými demokratickými národními symboly. K průběhu dělnického shromáždění ve Vídeňském Novém Městě napsal Jan Bavorský příznačný komentář 1. května 1868 v časopise *Dělník*.⁹⁸⁾

*„Proč jste vy ozdobili řečníště barvami německými, když hlásali jste z něho, že nemá býti rozdíl mezi dělnictvem dle národnosti? Proč připítjeli jste na zdar časopisectvu vídeňskému, když jen s málo výminkami v žoldu stojí a zaprodáno jest, onoho časopisectva, jež libuje si každým dnem v nadávkách a urážkách nejhynusnějších naproti českoslovanskému národu? Již to vás a vaše počínání dostatečně charakterizuje!
Cesty naše jsou rozdílné – my uznáváme bratrství dělnické, avšak musí spočívat na zcela jiných základech než na řečníšti německými drapériemi potaženém!“*

O rok později vyhlásila rezoluce českého dělnického tábora na Rohanském ostrově v Praze 30. května 1869, že „jen v svobodném národu může i dělnictvo domoci se svobody“, a že „dokud celý národ tísněn jest ve svých potřebách politických a hmotných, dotud žádná část jeho, tedy ani dělnická třída, nemůže dopracovati se lepšího postavení“.⁹⁹⁾ Ještě v březnu 1870 zdůrazňovalo pražské policejní ředitelství úzké styky pražských dělnických předáků s mlado-

českými politiky Karlem Sladkovským, Eduardem Grégrem a Josefem Barákem. Při společném jednání se poukazovalo, že v hospodářských nebo daňových záležitostech byli vůdcové českých dělníků ochotni podpořit vídeňské sociální demokraty, ale překázely tomu národně politické ohledy: „Až do vyřešení české otázky chtějí prý čeští dělníci jít vlastní cestou.“¹⁰⁰⁾ Až nápadně připomíná tato formulace postoj pozdějších vůdců sociálně demokratické strany v Německu Wilhelma Liebknechta a Augusta Bebela, kteří zdůvodňovali svou činnost v protiprusky orientované Lidové straně v červnu 1866 a ještě několik měsíců později svým přesvědčením, že řešení německé národní otázky musí být prvním krokem, který musí být učiněn před krokem druhým, bojem za řešení sociální otázky.¹⁰¹⁾

Když pak německo-francouzská válka ve vrcholném létě roku 1870 vyostřila všechny národně politické tendence ve střední Evropě, posílily se také radikálně demokratické postoje pražského centra českého dělnického hnutí. Nové povzbuzení se dostalo nadějším na splnění základních požadavků českého demokratického národního hnutí v souvislosti se vzestupem evropské demokracie.¹⁰²⁾ Se značnými iluzemi očekával pražský časopis *Dělník* všeobecné rozšíření demokratických a svobodomyšlných živlů v Evropě, které se po skončení války stanou pány situace a vztyčí palmu míru místo meče vraždění.¹⁰³⁾

„Lid přijde k náhledu, že jen tenkrát, když bude sám pánem svého osudu a své vlasti, dodělá se trvalého míru! [...] Slyš, dělnictvo české! Z lůna žáru válečného vzplane ještě jeden nový, však slavnější od veškerého lidstva s jásotem přijatý žár, žár to svobody a volnosti, po němž i národ český přes dvě stě let touží.“

V následujících týdnech a měsících sledovali čeští radikálové, mezi nimi na čelném místě pražští dělničtí předáci, s velkou pozorností události ve Francii, které pak vyvrcholily vyhlášením Pařížské komuny. Kolem roku 1871, v souladu s celkovou orientací českého demokratického národního hnutí od šedesátých let, byla vedoucí skupina pražského dělnictva mnohem více ovlivňována francouzskou demokracií než německou nebo vídeňskou sociální demokracií. Pražský rodák Karel Kautsky, který se jako středoškolák, tehdy již ve Vídni, hlásil k tradici husitství a byl horlivým stoupencem

českého demokratického národního hnutí, vystihl ve vzpomínce k šedesátinám Viktora Adlera podstatný rozdíl, jak mezinárodní události z let 1870-1871 zapůsobily na přívržence českého a německého národního programu v Rakousku. Německé nadšení pro Bismarcka a pruské Hohenzollerny zachvátilo také rakouské Němce a Viktor Adler patřil až do poloviny osmdesátých let 19. století k radikálním německým nacionalistům v Rakousku.¹⁰⁴⁾

„Naopak nenávisť k Němcům roznítla ve Slovanech velice vřelé sympatie k Francouzům a jejich republice. Jejimi nejčilejšími a nejoddanějšími bojovníky však byli proletáři Paříže. Tak Pařížská komuna přeměnila můj český šovinismus v zájem o komunardy, o socialistické teorie, o Internacionálu.“

Právě o vztah k Pařížské komuně se na jaře a v létě 1871 rozhořel úporný boj mezi demokraticko-socialistickým a staročesko-katolickým proudem v pražském dělnickém hnutí.¹⁰⁵⁾ Důležitým výsledkem tohoto soupeření bylo založení nového časopisu *Dělnické listy*, který byl zpočátku redigován ve spolupráci s mladočeskými radikály kolem Josefa Baráka, ale od září 1872 převážně v duchu mezinárodního socialismu. S definitivní porážkou českých státoprávních snah v říjnu 1871 byla spojena nová orientace české politiky, protože naděje na zřízení autonomního českého státu uvnitř habsburské monarchie se odsunula téměř do nedohledné budoucnosti. První čeští sociální demokraté se postupně vyhraňovali ve vztahu k jiným politickým směrům, také vůči radikálním mladočechům, a v srpnu 1873 se veřejně prohlásili jako samostatný politický směr uvnitř české společnosti, jako politická strana, která byla připravena podílet se na kongresu dělníků všech národností Rakouska.¹⁰⁶⁾ Nová vedoucí skupina pražského dělnického hnutí kolem Josefa Boleslava Pecky a Ladislava Zápotockého uvítala výslovně usnesení haagského kongresu *Mezinárodního dělnického sdružení* v září 1872 a podílela se aktivně na založení první celorakouské dělnické strany na sjezdu v Neudörflu v dubnu 1874.¹⁰⁷⁾

Evropský význam činnosti Československé sociálně demokratické strany dělnické

Zeměpisná poloha českých zemí ve střední Evropě, pokročilý stupeň industrializace a v důsledku toho také poměrně moderní sociální struktura české společnosti vytvořily příznivé podmínky k tomu, aby se české dělnické hnutí po roce 1871 začalo rozvíjet jako uvědomělá součást mezinárodního socialismu, aniž by české národní hnutí, v jehož rámci původně někteří dělníci předáci působili, dosáhlo byť jen částečný úspěch. Nová generace českých dělnických vůdců se musela vyrovnávat se situací, která byla v mezinárodním dělnickém hnutí nová a zcela nevyzkoušená. České dělnické hnutí bylo postaveno před dvojjediný úkol, který mělo řešit současně a na obě strany vyváženě: směrem dovnitř české společnosti mělo úspěšně obstát v politickém soutěžení s českými občanskými stranami, zejména s demokratickými mladočechy, a mělo získat rozhodující vliv na české dělnictvo; směrem navenek se české dělnické hnutí mělo stát uvědomělou součástí mezinárodního socialismu a mělo prosazovat zásady internacionalismu uvnitř mnohonárodního státu i ve vztazích k zahraničí. Bylo naprosto nemožné vzdát se samostatného postavení sociálních demokratů české národnosti uvnitř českého stranicko-politického spektra, jak o to usilovali zastánci jednotné organizace řízené z Vídně, protože by tím čeští sociální demokraté klesli na úroveň sekty bez významnějšího politického vlivu. Nepočtená skupina českých sociálních demokratů v sedmdesátých letech 19. století nikdy nepopírala, že zastupovala uvědomělé příslušníky českého národa, když spoluzakládala internacionální organizaci celorakouské sociální demokracie. Pecka a jeho spolubojovníci se dovolávali demokratických a revolučních tradic Čech, především husitství,¹⁰⁸⁾ a pokoušeli se dokázat, že internacionalistická politika, založená na spolupráci se stejně smýšlejícími lidmi jiných národů, byla mnohem účinnější obranou vlastních národních zájmů.¹⁰⁹⁾

Následující vývoj českého dělnického hnutí až do počátku devadesátých let 19. století byl ztěžován zásahy státních úřadů a policie, takže všechny politické skupiny hlásící se k sociálně demokratickým zásadám působily nanejvýš v pololegálním postavení. Legálně vycházelo jen několik málo dělnických časopisů, které byly často

cenzurovány. Všechny české dělnické spolky směly až do roku 1884 působit pouze jako spolky nepolitické.¹¹⁰⁾ Každý krok těchto spolků, který mohl být interpretován jako sociálně demokratický, byl označován jako státu nebezpečný a ve většině případů vedl k rozpuštění příslušného spolku. Za těchto okolností se všechny sjezdy sociálně demokratické strany na území českých zemí až do roku 1887 scházely v ilegilitě, přičemž jejich účastníci byli v některých případech policejně a soudně stíháni.¹¹¹⁾ Volená vedení jednotlivých stranických orgánů vystupovala před úřady jako legální vydavatelstva dělnických časopisů vycházejících v němčině nebo v češtině. Také toto vynucené opatření posílilo tendenci k dělení sociálně demokratických stranických organizací v českých zemích podle jazykového kritéria. Ve většině z 38 legálně existujících českých dělnických spolků kolem roku 1880 působila sociálně demokratická jádra bez užšího vzájemného spojení.¹¹²⁾

Podle vzoru agitačního časopisu *Sozialpolitische Rundschau*, který vycházel od ledna 1878 do dubna 1881 v Liberci a jehož odběr měl být povinností všech německých členů sociálně demokratické strany v Rakousku,¹¹³⁾ bylo záměrem podobného českého časopisu *Organisace*, aby podchytil stranickou příslušnost k organizaci autonomní československé sociální demokracie, která byla ustavena na sjezdu v Břevnově u Prahy 7. dubna 1878. Podle seznamu předplatitelů *Organisace*, zabaveného v říjnu 1878 u Josefa Boleslava Pecky, připadalo z celkového počtu pěti set odebíraných výtisků plných 150 na české sociální demokraty ve Vídni, 74 na Prahu a okolí, 47 na Plzeň, 42 na duchcovsko-mostecký revír, 41 na Liberec a okolí, 36 na Ústí nad Labem a okolí, 31 na Brno atd. Je to neobyčejně výmluvný seznam: s výjimkou širší oblasti Prahy a Plzně pocházela většina českých sociálně demokratických členů roku 1878 z jazykově smíšených území, kde všude vyvíjely činnost početně silnější dělnické organizace německého jazyka. Členství českých sociálních demokratů ve společných organizacích s jejich německými druhy ve Vídni, Brně, Liberci, Ústí nad Labem a Mostě by bylo citelně oslabilo československou stranickou organizací. Z jazykově českých oblastí bylo dále zaznamenáno 27 předplatitelů *Organisace* ve Strakonících, 21 v Roudnici nad Labem, po 10 v Lounech a Sušici.¹¹⁴⁾

Ke konci sedmdesátých let 19. století působilo tedy několik sto-

vek obětavých českých sociálních demokratů v úzké spolupráci s jejich německými soudruhy v severních Čechách, na Moravě a ve Vídni. Jen při ojedinělých příležitostech se jim tedy dařilo získat vliv v širším okruhu sympatizujících. Jednou se to stalo podpisovou akcí za všeobecné, rovné a přímé volební právo, když redakce českého sociálně demokratického časopisu *Budoucnost* na přelomu roku 1878/1879 shromáždila 2898 podpisů,¹¹⁵⁾ podruhé se tento širší vliv projevil na veřejnosti stávkou asi 2300 západočeských a více než dvaceti tisíc severočeských horníků v jarních měsících roku 1882.¹¹⁶⁾ Mezi vůdci stávků byli všichni přední čeští sociální demokraté v severních Čechách a mnozí z nich museli jít hledat práci do Německa.¹¹⁷⁾ Byl to největší hospodářský boj dělníků v Čechách až do roku 1900,¹¹⁸⁾ se zřetelnou převahou horníků české národnosti, a jedním z jeho důsledků byla řada sociálně politických opatření rakouské vlády, mimo jiné zavedení živnostenské inspekce.¹¹⁹⁾ Od let 1881 až 1882 se policejní a soudní pronásledování aktivních účastníků dělnického hnutí obracelo vcelku rovnoměrně proti socialistům české i německé národnosti a celé dělnické hnutí v Předlitavsku trpělo ostrými rozpory mezi radikály a umírněnými.¹²⁰⁾ Zatímco ve Vídni se úsilí o dorozumění a sjednocení zneprátených proudů ujal Viktor Adler, vyšla iniciativa k obnově československé sociálně demokratické organizace z Brna, kde od srpna 1885 vycházel vlivný časopis *Rovnost*. Sjednocující sjezd *Československé sociálně demokratické strany dělnické* v Brně o Vánocích roku 1887 pak otevřel cestu k jednotnému postupu sociální demokracie v celorakouském měřítku.¹²¹⁾

Brněnský sjezd z prosince 1887 a hainfeldský sjezd na přelomu let 1888/1889 stály na počátku velkého, v široké veřejnosti neočekávaného rozmachu socialistického dělnického hnutí v Rakousku, především ve Vídni a v českých zemích. Ještě po několik let byly redakce dělnických časopisů, vycházejících německy nebo česky, přirozenými organizačními středisky sociálně demokratické strany, v neposlední řadě z toho důvodu, že sociální demokraté nebyli až do roku 1897 zastoupeni v parlamentě. Bezprostředně po roce 1890 byly na místní a regionální úrovni zakládány desítky a stovky legálních (podle znění rakouského spolkového zákona „nezakázaných“) spolků. Již v roce 1893 bylo napočítáno 289 českých dělnických spolků, z toho 224 spolků vzdělávacích, 59 odborných

a odborových a 6 politických.¹²²⁾ Ideovým poutem těchto spolků bylo uznání hainfeldského programu rakouské sociální demokracie. Postupně se od roku 1892 základem organizační struktury sociálně demokratické strany stávaly místní politické organizace. Československá stranická organizace, která opět vybudovala své autonomní postavení uvnitř celorakouské sociální demokracie, přijala princip místních politických organizací na svém sjezdu v Českých Budějovicích v prosinci 1893.¹²³⁾ Téměř nepřetržitý nárůst těchto místních organizací československé sociální demokracie a počtu jejich členů je zřejmý z údajů jednotlivých stranických sjezdů (k tomu tabulka 21).¹²⁴⁾

Tabulka č. 21 *Místní organizace a počet členů Československé sociálně demokratické strany dělnické v letech 1902–1913*

	Sjezd strany roku				
	V. 1902	VIII. 1907	IX. 1909	X. 1911	XI. 1913
Aktivní místní politické organizace	338	1 680	2 462	2 473	2 431
Členové, kteří pravidelně plnili stranické povinnosti	téměř 49 000	asi 100 000	přes 130 000	asi 144 000	asi 150 000
Členové, kteří jen zčásti plnili stranické povinnosti	nezjišťováno		přes 40 000	asi 40 000	asi 93 000

Mezi českými politickými stranami od počátku 20. století až do první světové války byla *Československá sociálně demokratická strana dělnická* daleko nejsilnější stranou. Od 1. května 1890, kdy čeští sociální demokraté poprvé vystoupili na veřejnost jako organizovaná politická síla, podařilo se této straně přinejmenším dvakrát, v létě a na podzim roku 1893 a na podzim roku 1905, zasáhnout významným způsobem do politického vývoje Čech a celého Předlitavska. V obou politických kampaních za všeobecné, rovné a přímé volební právo postupovala československá sociální demokracie svými tábory lidu pod širým nebem a pouličními demonstracemi mnohem radikálněji než německá sociální demokracie v Rakousku.¹²⁵⁾ V prvních jen zčásti všeobecných volbách do páté kurie poslanecké sněmovny rakouské říšské rady ve Vídni v březnu 1897 bylo v jazykově českých volebních obvodech Čech a Moravy odevzdáno asi 30 % všech hlasů sociální demokracii.¹²⁶⁾ Pět českých sociálně demokratických poslanců vstoupilo do říšské rady. V následujících vol-

bách do poslanecké sněmovny v lednu 1901 byla zaznamenána částečná ztráta těchto pozic, zčásti v důsledku poněkud nižší volební účasti v páté kurii,¹²⁷⁾ ale v převážně jazykově českých průmyslových oblastech nenastal podstatný úbytek procenta hlasů pro sociální demokracii.

Tím úspěšněji pro československou sociální demokracii dopadly první parlamentní volby na základě všeobecného a rovného hlasovacího práva pro muže v květnu 1907. Čeští sociální demokraté získali téměř 390 tisíc hlasů a stali se tak nejen nejsilnější českou politickou stranou, ale s 38 % hlasů ve vlastním národním prostředí byli také relativně nejspěšnější ze všech sociálně demokratických stran v Rakousku.¹²⁸⁾ Vedle skandinávských zemí bylo možné v tehdejší Evropě stěží nalézt nějakou jinou dělnickou stranu, která by tak otevřeně a cílevědomě vystupovala pro myšlenky mezinárodního socialismu v politickém soupeření s občanskými stranami vlastního národa a přitom by dosáhla tak dobré výsledky ve volbách.¹²⁹⁾ Poslední parlamentní volby před válkou v červnu 1911 potvrdily toto čelné postavení československé sociální demokracie mezi českými politickými stranami, bez ohledu na asi osmiprocentní pokles odevzdaných hlasů, když získala více než 357 tisíc hlasů.¹³⁰⁾ Československé sociální demokracii se před rokem 1914 podařilo politicky získat velkou většinu českých průmyslových dělníků v českých zemích a ve Vídni a nadto ovlivnit také některé skupiny řemeslníků, malých živnostníků a vzdělavců. Přestože se obecních voleb mohli zúčastnit jen v obci usedlí muži, kteří platili příslušnou výši přímých daní, měla československá sociální demokracie roku 1909 nejen 1412 členů obecních zastupitelstev, vyslaných ze třetího volebního sboru, ale také 163 členů z druhého a 19 členů z prvního volebního sboru.¹³¹⁾ Těchto 1594 českých sociálních demokratů v místních samosprávních orgánech muselo být podle tehdejšího volebního systému zvoleno zástupci jiných sociálních vrstev než dělnictva.

Od prvních počátků politického dělnického hnutí, ale hlavně po roce 1890, se čeští sociální demokraté střetávali s dvěma odlišnými ideologicko-politickými směry a stranami o získání vlivu na českou dělnickou třídu.¹³²⁾ Na jedné straně opět zesílilo české katolicko-sociální hnutí, které roku 1893 založilo *Politický klub katolického dělnictva* v Praze a roku 1899 mělo svou hlavní oporu v 71 spolcích

katolických tovaryšů v Čechách a na Moravě.¹³³) *Odborové sdružení křesťanského dělnictva*, založené roku 1902, zřídilo dvě česká ústředí, v Hradci Králové pro Čechy a v Brně pro Moravu, Slezsko, Dolní a Horní Rakousy. Údaje o počtu členů se pro dobu před rokem 1914 pohybují mezi 25 a 52 tisíci členů křesťanských odborů.¹³⁴) Ještě nebezpečnější soupeř vyvstal československé sociální demokracii na druhé straně v českém národně sociálním hnutí.¹³⁵) Národní dělnická opozice, která poprvé organizovaně vystoupila roku 1891 a velice zesílila v boji proti internacionalismu sociální demokracie roku 1897, přivodila rozkol v mnoha českých odborových organizacích. Národně sociální *Česká obec dělnická* čítala 7700 členů roku 1902, ale již 23 tisíc roku 1905 a 77 tisíc roku 1913. Ve srovnání s tím mohlo sociálně demokratické *Československé odborové sdružení*, působící od roku 1896 nezávisle na vídeňské odborové centrále, počítat s 5230 členy roku 1897, 29 tisíci roku 1905 a 103 tisíci členy roku 1913. Mezi české sociálně demokratické odboráře by bylo třeba navíc započítat ještě asi 65 tisíc českých členů odborových organizací, začleněných do *Říšské odborové komise ve Vídni*.¹³⁶)

Politický vliv československé sociální demokracie na české dělnictvo před rokem 1914 zřetelně převážil nad vlivem kteréhokoli jiného politického směru. Prokázaly to výsledky parlamentních voleb z let 1907 a 1911, kdy národní sociálové v českých zemích a křesťanští sociálové v Čechách nezískali ani jednu čtvrtinu hlasů odevzdaných pro československou sociální demokracii. Jen na Moravě získali křesťanští sociálové společně s národními katolíky asi o 10 % více hlasů než sociální demokraté, ale většina katolických hlasů na Moravě pocházela spíše od rolnického než od dělnického obyvatelstva.¹³⁷) Při vyvrcholení sporů o formu odborové organizace kolem roku 1910 se od *Československé sociálně demokratické strany dělnické* (tzv. autonomistů) oddělila *Česká sociálně demokratická dělnická strana v Rakousku* (tzv. centralisté), orientovaná na Vídeň a odtud finančně podporovaná.¹³⁸) Tento rozkol však zmenšil jen nepodstatně politický vliv československé sociální demokracie. Volby do poslanecké sněmovny říšské rady v červnu 1911 ukázaly, že centralisté měli nepatrné pozice v Čechách, a to 0,2 % odevzdaných českých hlasů (ve srovnání s 36,5 % hlasů pro československou sociální demokracii). Na Moravě získali centralisté v některých místech větší vliv, ale celkově dostali 2,5 % českých hlasů (ve srovnání

s 26,5 % hlasů pro československou sociální demokracii). Celkově byly ve 135 organizacích českých centralistických sociálních demokratů soustředěny asi čtyři tisíce členů.¹³⁹)

Ještě stále se dostatečně nedoceňuje, jak velký význam mělo třídenně uvědomělé dělnické hnutí pro zvýšení společenského a lidského sebevědomí českých dělníků, a to daleko přes rámec vlastních sociálně demokratických organizací. V průběhu života jedné generace se projevil pozitivní změny v odívání a denní hygieně,¹⁴⁰) v poklesu zhoubného vlivu opilství a karbanu, ale také návykem pravidelné četby a sebevzdělání širších kruhů dělnictva. Tři deníky, 34 regionálních politických časopisů, 38 odborových listů a 13 jiných periodik dosahovaly před rokem 1914 celkový náklad několika milionů výtisků ročně. *Večerník Práva lidu* pro Prahu a okolí a podobně zaměřená *Zář* pro venkovské oblasti Čech se roku 1913 tiskly denně ve 100 tisících exemplářů, každoroční český *Dělnický kalendář* měl náklad 200 tisíc výtisků.¹⁴¹) Třicet významných společenských středisek, zvaných *Dělnické domy*, vzniklo zpravidla z peněžních sbírek dělníků a sympatizujících a ovlivňovalo svými kulturními a zábavními akcemi poměrně široký okruh obyvatel větších českých měst v Čechách a na Moravě.¹⁴²) *Dělnické tělocvičné jednoty*, přidružené k československé sociální demokracii, sdružovaly roku 1914 již 35 tisíc členů v 550 místních jednotách.¹⁴³) Velký vliv si během krátké doby získalo také české sociálně demokratické spotřební družstevnictví s více než 22 tisíci členů ve 118 místních spotřebních a výrobních družstvech.¹⁴⁴) Byla to mohutná, v pravém smyslu slova kulturní organizace, která ovšem byla vybudována pro dobu míru, ne pro válku a revoluci.

POZNÁMKY

1) JAROSLAV PURŠ, *K otázce průmyslové revoluce v hlavních odvětvích textilního průmyslu v českých zemích*, Československý časopis historický 2/1954, s. 93–145. Srov. též JAROSLAV PURŠ, *Průmyslová revoluce v českých zemích*, Praha 1960, s. 26–55.

2) K tomu JIŘÍ KOŘÁLKA, *Vznik socialistického dělnického hnutí na Liberecku*, Liberec 1956, s. 76–78, 121–124; JOSEF VYTISKA, *Brněnská průmyslová oblast v první polovině 19. století*, Brno v minulosti a dnes 5/1963, s. 311–392.

3) K tomu JAN MĚCHÝŘ, *První generace. O počátcích průmyslu a novodobého*

sociálního hnutí v severních Čechách, Ústí nad Labem 1973; JAROSLAV BAKALA, *Průmyslová oblast severozápadních Čech a národnostní zápas v letech 1848–1896*, Slezský sborník 76/1978, s. 262–285.

4) Zdůraznil to hlavně HANS MOMMSEN, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Band 1: *Das Ringen um die supranationale Integration der zisleithanischen Arbeiterbewegung (1867–1907)*, Wien 1963, s. 17–45.

5) Několik příkladů šlechtických protektorů dělnických spolků uvedl CYRIL HORÁČEK, *Počátky českého hnutí dělnického*. Praha 1933², s. 43–44. Prvním předsedou dělnického spotřebního spolku Muchov v Horním Hamru byl zvolen syn návarovského velkostatkáře Max z Ehrenbergu. KOŘALKÁ, *Vznik socialistického dělnického hnutí*, s. 239.

6) ZDENĚK ŠOLLE, *Dělnické stávky v Čechách v druhé polovině XIX. století*, Praha 1960, s. 204–228.

7) Srov. PAVLA HORSKÁ-VRBOVÁ, *Pražský průmysl v druhé polovině 19. století*, Pražský sborník historický 5/1969–1970, s. 52–69; ZDENĚK MÍKA, *Počátky průmyslové výroby v Praze*, Pražský sborník historický 12/1980, s. 85–169.

8) PAVLA HORSKÁ, *Urbanizace v českých zemích v letech 1879–1914*, Československý časopis historický 27/1979, s. 718–719.

9) *Tamtéž*, s. 725–728. Srov. PAVLA HORSKÁ, *Urbanizační vlna na přelomu 19. a 20. století a některé aspekty vývoje rodiny*, Sborník k dějinám 19. a 20. století 2/1974, s. 87–125.

10) MIRJAM MORAVCOVÁ, *Poznámky k rozšíření dělnictva v Praze, na předměstích a v příměstských obcích v letech 1869, 1900 a 1930*, Český lid 65/1978, s. 78–91.

11) MONIKA GLETTLER, *Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Grossstadt*, München-Wien 1972, s. 34.

12) Srov. KAREL MALÝ, *Policejní a soudní perzekuce dělnické třídy v druhé polovině 19. století v Čechách*, Praha 1967, s. 76–86, 160–161.

13) Srov. ZDENĚK ŠOLLE, *Příspěvek k dějinám dělnického hnutí v Čechách v letech 1878–1882*, Praha 1960, s. 50–54.

14) Srov. JIŘÍ KOŘALKÁ, *Severočeští socialisté v čele dělnického hnutí českých a rakouských zemí*, Liberec 1963, s. 473–487.

15) MOMMSEN, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage*, s. 163.

16) KAREL NOVOTNÝ, *K problematice vzdělání dělnictva za průmyslové revoluce*, *Práce z dějin přírodních věd* 6, Praha 1978, s. 110–111.

17) K tomu tabulka č. 4 v mé stati *Vzestup české občanské společnosti v této knize*.

18) GARY B. COHEN, *Education and Czech Social Structure in the Late Nineteenth Century*, in: *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa*. Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag, hrsg. von Hans Lemberg, Karel Litsch, Richard Georg Plaschka, György Ránki, Wien-München 1988, s. 43–44.

Starší odhad JANA HAVRÁNKY, in: *Stručné dějiny Univerzity Karlovy*, Praha 1964, s. 244, byl nižší, asi 3 % univerzitních studentů z českých dělnických rodin.

19) K tomu JOHANN CHRISTOPH ALLMAYER-BECK, *Die bewaffnete Macht in Staat und Gesellschaft*, in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band V: *Die bewaffnete Macht*, hrsg. von Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Wien 1987, s. 61–62, 75–76; *Vojenské dějiny Československa*, díl 2, red. ANDREJ ROMAŇÁK, VOJTECH DANGL, Praha 1986, s. 296, 358–359, 398.

20) Srov. RICHARD GEORG PLASCHKA, *Matrosen, Offiziere, Rebellen. Krisensituation zur See 1900–1918*, Band 2: *Keimzellen der Revolution*, Wien-Köln-Graz 1984, s. 318, pozn. 1.

21) Srov. JAN BERÁNEK, *Rakouský militarismus a boj proti němu v Čechách 1900–1914*, Praha 1955, s. 57. ALLMAYER-BECK, *Die bewaffnete Macht*, s. 93–97.

22) K tomu JAN HAVRÁNEK, *Der tschechische Pazifismus und Antimilitarismus am Vorabend des Ersten Weltkriegs*, in: *Friedensbewegungen. Bedingungen und Wirkungen*, hrsg. von Gernot Heiss, Heinrich Lutz, Wien 1984 (*Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit* 11), s. 121–123.

23) Srov. MIROSLAVA GOLLOVÁ, *Počátky české volnomyšlenkářské a bezvěrecké organizace*, *Československý časopis historický* 32/1984, s. 218–249.

24) Naproti tomu první československé sčítání lidu z 15. února 1921 zaznamenalo v českých zemích 716 515 osob bez vyznání, z toho 658 084 v Čechách, 49 026 na Moravě a 9 405 ve Slezsku. *Československá statistika*, svazek 9, Praha 1924, s. 104–109.

25) Srov. BRUCE M. GARVER, *The Young Czech Party 1874–1901 and the Emergence of a Multi-Party System*, New Haven-London 1978, s. 302–303, 502–503; WILLIAM O. McCAGG, *A History of Habsburg Jews 1670–1918*, Bloomington-Indianapolis 1989, s. 174–180.

26) Srov. TOMÁŠ VOJTĚCH, *Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách*, Praha 1980, s. 14–19; JIŘÍ MALÍŘ, *Vývoj liberálního proudu české politiky na Moravě. Lidová strana na Moravě do roku 1909*, Brno 1985, s. 15–30.

27) OLGA SKALNÍKOVÁ, *Společenský život dělnictva v Praze*, in: *Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848–1939*, red. Antonín Robek, Mirjam Moravcová, Jarmila Šťastná, Praha 1981, s. 52–84.

28) Srov. VILÉM MUCHA, *Dějiny dělnické tělovýchovy v Československu*, díl 1, Praha 1955, s. 57–58.

29) JAKUB A. JINDRA, *Organisace českého hasičství dobrovolnického*, in: *Ottův Slovník naučný*, díl 10, Praha 1896, s. 937. V říjnu 1895 soustředovala Zemská ústřední hasičská jednota Království českého 1892 hasičských sborů s českým velením a 63 543 členů.

30) *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, dann der Militärgrenze. Nach der Zählung vom 31. Dezember 1869*, Band 2, Wien 1871, s. 150–153.

31) MILOSLAV VOLF, *Naše dělnické hnutí v minulosti*, Praha 1947, s. 40–41;

- JAROSLAV PURŠ, *Postavení dělnické třídy a stávkové boje v českých zemích v období dovršení průmyslové revoluce*, Sborník historický 11/1963, s. 70-72.
- 32) *Österreichische Statistik*, Band 75, Wien 1905, Heft 9, s. 10-13, 40-43; Heft 10, s. 7-9, 24-27.
- 33) *Österreichische Statistik*, Neue Folge, Band 3, Wien 1916, Heft 8, s. 250-253; Heft 9, s. 138-145.
- 34) K tomuto závěru dospěl EMIL BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Wien-Köln-Graz 1982, s. 430-434.
- 35) *Österreichische Statistik*, Neue Folge, Band 3, Heft 8, s. 338; Heft 9, s. 200-201.
- 36) GLETTNER, *Die Wiener Tschechen*, s. 64.
- 37) *Österreichische Statistik*, Neue Folge, Band 3, Heft 1, s. 52-69.
- 38) Srov. LUDMILA KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha 1965, s. 117-120, 179-187; JAROSLAV BAKALA, *Průmyslové oblasti českých zemí a členská základna československé a německé sociální demokracie v letech 1897-1913*, Slezský sborník 78/1980, s. 241-257.
- 39) FRANZ SCHOLZ, *Die Reichenberger Tuchknappenbruderschaft. Der Kampf um ihren Bestand und ihr Ende*, Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues 30/1936, s. 145-161. Srov. KOŘALKA, *Vznik socialistického dělnického hnutí*, s. 87-90.
- 40) Srov. JOSEPH GRUNZEL, *Die Reichenberger Tuchindustrie in ihrer Entwicklung vom zünftigen Handwerk zur modernen Grossindustrie*, Prag 1898, s. 111-112, 120-121.
- 41) Státní okresní archiv Liberec, Soukenický cech Liberec, II C-2a/1, fol. 2. Srov. KOŘALKA, *Vznik socialistického dělnického hnutí*, s. 226.
- 42) K tomu PAVLA [HORSKÁ-] VRBOVÁ, *Ke vzniku a charakteru takzvaných dělnických besed v šedesátých letech 19. století v Praze*, Československý časopis historický 5/1957, s. 122-123.
- 43) Srov. ZDENĚK V. TOBOLKA, *Textiláci, první průkopníci dělnického hnutí v Čechách*, Praha 1950³. Veškerou dosavadní literaturu, včetně několika vlastních statí a článků, shrnul KAREL NOVOTNÝ, *Severočestí tiskaři kartounu v první polovině 19. století*, díl 1, Praha 1993, s. 11-28.
- 44) KOŘALKA, *Vznik socialistického dělnického hnutí*, s. 93-95, 142.
- 45) KAREL NOVOTNÝ, *Slučovací snahy pokladničních spolků pražských tiskařů kartounu ve 30.-50. letech 19. století*, Etnografie dělnictva 9/1977, s. 7-53, 279-281.
- 46) Základní dokumenty otiskli KAREL NOVOTNÝ, MILAN MYŠKA, *První kroky k vítězství. Čtení o počátcích našeho dělnického hnutí*, Praha 1966, s. 232-279, 295-319. Pokusil jsem se systematicky porovnat geografické a sociální podmínky, vnější podnět a vliv, mentalitu, stupeň organizace, pokojnou a násilnou fázi, postoj úřadů a veřejnosti u hlavních případů rozbití strojů ve stati *Protestation against Technological Innovation: Machine-Breaking in the Bohemian and Moravian Textile and Glass Industries in the XIXth*

- Century*, in: *Innovation technologique et Civilisation (XIXe-XXe siècles)*, Paris 1989, s. 229-243. Studie byla publikována též německy pod titulem *Protest gegen technologische Innovation. Maschinensturm in der böhmischen und mährischen Textilindustrie des Vormärz*, in: *Beiträge zur historischen Sozialkunde*, Jahrgang 20/3: *Soziale Konflikte in der Arbeitswelt*, Wien 1990, s. 87-91.
- 47) BOHUMÍR SMUTNÝ, *Rozbití textilního stroje v Horní Rokytnici v roce 1839*, in: *Studie a vzpomínky z dějin závodů 2*, Praha 1979, s. 45-56.
- 48) JIŘÍ RADIMSKÝ, *Dělnické bouře v Brně roku 1843*, Český lid 4/1949, s. 9-13.
- 49) K tomu EBERHARD WOLFGRAMM, *Der böhmische Vormärz, im besonderen die böhmischen Arbeiterunruhen des Jahres 1844 in ihren sozialen und politischen Zusammenhängen*, in: *Aus 500 Jahren deutsch-tschechoslowakischer Geschichte*, hrsg. von Karl Obermann, Josef Polišenský, Berlin 1958, s. 171-221. Srov. NOVOTNÝ, *Severočestí tiskaři kartounu*, díl 1, s. 25-26.
- 50) Základní práci je stále TOBOLKA, *Textiláci*, s. 42-68.
- 51) VLADIMÍR RUDA, *Události roku 1844 v Boleslavském kraji*, Sborník archivních prací 8/1958, č. 2, s. 50-97.
- 52) JOSEF POLIŠENSKÝ, VĚRA VOMÁČKOVÁ, KAREL NOVOTNÝ, *Boj dělníků na stavbách našich prvních železnic*, Praha 1956.
- 53) „Deržme se techtdy jako slavný Čechové, adě dáme příklad jiným národum, co sme začali, abysme slavně dokonali.“ NOVOTNÝ, MYŠKA, *První kroky*, s. 265.
- 54) Srov. KAREL NOVOTNÝ, *Projevy národního vědomí a mezinárodní spolupráce našeho dělnictva v první polovině 19. století*, Etnografie dělnictva 3/1975, s. 70, pozn. 9.
- 55) KAREL NOVOTNÝ, *Hnutí typografického dělnictva v Praze roku 1848*, Zápisky katedry československých dějin a archivního studia 3/1958, č. 1-2, s. 7-19.
- 56) Celkově srov. KAREL NOVOTNÝ, *O národním vědomí českého dělnictva ve 40. letech 19. století*, AUC-Philosophica et Historica 1977/1, s. 7-21.
- 57) Moravské noviny, č. 93, 24. 4. 1850. NOVOTNÝ, MYŠKA, *První kroky*, s. 174.
- 58) K tomu TOMÁŠ J. JIROUŠEK, *Dějiny sociálního hnutí v zemích koruny české od roku 1840 do 1900*, 1. díl: 1840-1885, Praha 1900; JAROSLAV PURŠ, *Dělnické hnutí v českých zemích 1849-1867*, Praha 1961, s. 105-107.
- 59) Uvádí CHRISTOPH STÖLZL, *Die Ära Bach in Böhmen. Sozialgeschichtliche Studien zum Neoabsolutismus 1849-1859*, München-Wien 1971, s. 229.
- 60) Srov. *Protokol prvního sjezdu katolického dělnictva československého, kterýž dne 8. a 9. září 1894 konán byl v Litomyšli*, Praha 1895. Srov. ARNOLD SUPPAN, *Christlich-demokratische Parteien bei den Tschechen*, in: *Christliche Demokratie*, Jahrgang 4, Heft 3: *Christlich-demokratische Bewegungen in Mitteleuropa*, Wien 1986, s. 137-148.
- 61) KAREL KRUNERT, *Typografická organizace v Čechách*, Praha 1910, s. 27-29; PURŠ, *Dělnické hnutí*, s. 101-103.

62) ZDENĚK ŠOLLE, *K počátkům dělnického hnutí v Praze*, Československý časopis historický 5/1957, s. 676-685.

63) PAVLA [HORSKÁ-] VRBOVÁ, *Hlavní otázky vzniku a vývoje českého strojírenství do roku 1918*, Praha 1959, s. 234-273.

64) Výborné shrnutí srov. WERNER CONZE, DIETER GROH, *Die Arbeiterbewegung in der nationalen Bewegung. Die deutsche Sozialdemokratie vor, während und nach der Reichsgründung*, Stuttgart 1966, s. 32-104.

65) Nejpodrobněji ROMAN ROSDOLSKÝ, *Friedrich Engels und das Problem der „geschichtslosen“ Völker (Die Nationalitätenfrage in der Revolution 1848-1849 im Lichte der „Neuen Rheinischen Zeitung“)*, Archiv für Sozialgeschichte 4/1964, s. 87-282. Srov. též ARNOŠT KLÍMA, *Karl Marx, Friedrich Engels und die Revolution von 1848 in Böhmen* (původně 1974), přetištěno ve sborníku ARNOŠT KLÍMA, *Economy, Industry and Society in Bohemia in the 17th-19th Centuries*, Praha 1991, s. 215-262.

66) Dva velice problematičné Engelsovy články, *Boj v Uhrách* (v originále *Der magyarische Kampf*, správněji tedy Maďarský boj) z ledna 1849 a *Demokratický panslavismus* z února 1849, byly sice zařazeny do ruského a německého vydání KARL MARX, FRIEDRICH ENGELS, *Werke*, Band 6, Berlin 1959, s. 165-176, 270-286, ale z českého vydání Spisů Marxe a Engelse byly vypuštěny a jsou v českém znění dostupné ve sborníku KAREL MARX, BEDŘICH ENGELS, V. I. LENIN, *K dějinám Československa a československého dělnického hnutí*, díl 2, Praha 1963, s. 134-148, 153-174.

67) ROSDOLSKÝ, *Friedrich Engels und das Problem der „geschichtslosen“ Völker*, s. 102-107, uvedl celou řadu silných výrazů a urážek na adresu „českých psů“, „slovanských oslů“ a jejich „husitských způsobů“, jejichž autorem v *Neue Rheinische Zeitung* byl radikální demokrat-antisemita Eduard Müller-Telling.

68) K celkovému ovzduší doby srov. JIŘÍ KOŘALKA, *Palacký, Sybel a počátky Historische Zeitschrift*, Husitský Tábor 9/1986-1987, s. 216-219.

69) FERDINAND LASSALLE, *Gesammelte Reden und Schriften*, Band 1, hrsg. von Eduard Bernstein, Berlin 1919, s. 60-61.

70) KAREL MARX, *Pan Vogt*, in: Karel Marx, Bedřich Engels, Spisy, svazek 14, Praha 1963 (původně 1860), s. 547.

71) *Tamtéž*, s. 548.

72) BEDŘICH ENGELS, *Proč se dělnická třída zajímá o Polsko?*, in: Karel Marx, Bedřich Engels, Spisy, svazek 16, Praha 1965 (původně 1866), s. 191-193.

73) KAREL MARX, BEDŘICH ENGELS, Spisy, svazek 35, Praha 1971, s. 309-310.

74) V německy psaném dopise citoval Engels v češtině úryvek z třetího zpěvu, znělky 288 Kollárový Slávy dcery. Srov. JAN KOLLÁR, *Básně*, vyd. František R. Tichý, Praha 1952, s. 169.

75) Slova „spravedlivost činiti“ napsal Engels v německém dopise opět česky.

76) [WILHELM LIEBKNECHT], *Die Neugestaltung Österreichs*, Demokratisches Wochenblatt (Leipzig), č. 1, 4. 1. 1868.

77) JOHANN BAPTIST VON SCHWEITZER, *Manifest an die Arbeiter Wiens*, Social-Demokrat (Berlin), č. 1, 1. 1. 1868.

78) [JOHANN PHILIPP BECKER], *Die Arbeiterbewegung in Wien*, Der Vorbote (Genf), č. 3, březen 1868.

79) Ve francouzském originále otiskl VÁCLAV ŽÁČEK, *Radikální a revoluční demokraté „mladé“ polské emigrace let šedesátých a soudobé radikální tendence české politiky*, Sborník Národního muzea, řada C - literární historie 8/1963, s. 217.

80) *Tamtéž*, s. 217. Také v dopise Josefu Václavu Fričovi z 27. 4. 1870 uváděl Hauke-Bosak nové protesty německých stoupenců Ligy míru a svobody proti debatám o české otázce. *Tamtéž*, s. 219.

81) Karel Marx Bedřichu Engelsovi 20. 6. 1866, in: KAREL MARX, BEDŘICH ENGELS, Spisy, svazek 31, Praha 1970, s. 274.

82) [WILHELM LIEBKNECHT], *Österreichisch Neu-Äraisch*, Der Volksstaat (Leipzig), č. 14, 17. 11. 1869.

83) Nepochybně Bismarckovo Prusko.

84) Byli to právě nearistokratičtí ministři Karl Giskra, Johann Nepomuk Berger, Eduard Herbst a další, které Liebknecht v lednu 1868 přivítal jako zastánce svobody.

85) Obecněji jsem se tímto problémem zabýval ve dvou statích: *Über die Anfänge der Zusammenarbeit zwischen der Arbeiterbewegung in Deutschland und in den böhmischen Ländern*, in: Aus 500 Jahren deutsch-tschechoslowakischer Geschichte, hrsg. von Karl Obermann, Josef Polišenský, Berlin 1958, s. 299-330, zejména s. 305-306; *O mezinárodním významu českého dělnického hnutí v období I. a II. internacionály*, Československý časopis historický 13/1965, s. 827-845.

86) JOSEF POLIŠENSKÝ, *Revoluce a kontrarevoluce v Rakousku*, Praha 1975, s. 186-187.

87) Srov. BEDŘICH ŠINDELÁŘ, *O úloze lidových mas v revolučním dění roku 1848 na Moravě a ve Slezsku*, Československý časopis historický 4/1956, s. 400-404; JOSEF BELDA, *Liberec v revolučním roce 1848*, Liberec 1959, s. 191-192.

88) KOŘALKA, *Vznik socialistického dělnického hnutí*, s. 108-110.

89) Srov. *Die Frankfurter Nationalversammlung 1848/49. Ein Handlexikon der Abgeordneten der deutschen verfassungsgebenden Reichs-Versammlung*, hrsg. von RAINER KOCH, Kelkheim 1989, s. 214.

90) KOŘALKA, *Vznik socialistického dělnického hnutí*, s. 115-120.

91) Časopis vycházel s podtitulem „orgán pro zájmy dělnického stavu“, ale pojem *dělník* byl rozšířen na veškeré průmyslové obyvatelstvo, včetně zaměstnavatelů.

92) [HORSKÁ-] VRBOVÁ, *Ke vzniku a charakteru takzvaných dělnických besed*, s. 115-116.

93) Pokus o založení Dělnického vzdělávacího spolku ve Vídni byl zmařen roku 1862. Srov. JULIUS DEUTSCH, *Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung*, Wien 1908, s. 21–22.

94) K tomu JARMILA ŠTASTNÁ, *Strava a stravování pražských dělníků*, in: *Stará dělnická Praha*, Praha 1981, s. 189–190, 196–197.

95) Podrobný seznam těchto spolků uveřejnil HORÁČEK, *Počátky českého hnutí dělnického*, s. 44–45.

96) Srov. JAROSLAV PURŠ, *Tábory v českých zemích v letech 1868–1871*, Československý časopis historický 6/1958, s. 246–247, 249, 256–257; VÁCLAV PEŠA, *Dělnické hnutí v Praze na přelomu 60. a 70. let XIX. století a vídeňské časopisy „Volksstimme“ a „Volkswille“*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, C 8/1961, s. 524–531.

97) ŠOLLE, *K počátkům dělnického hnutí v Praze*, s. 679.

98) *Dokumenty k počátkům dělnického hnutí v Čechách 1864–1874*, vyd. KVĚTA JECHOVÁ, SOŇA KLUSÁČKOVÁ, Praha 1961, s. 60–61.

99) *Tamtéž*, s. 95.

100) ŠOLLE, *K počátkům dělnického hnutí v Praze*, s. 680.

101) CONZE, GROH, *Die Arbeiterbewegung in der nationalen Bewegung*, s. 63.

102) Podrobněji k tomu JIŘÍ KOŘALKA, *Tschechische Briefe aus Dresden und Braunschweig 1870–1871. Ein Beitrag zur internationalen Rolle der tschechischen Demokratie*, Archiv für Sozialgeschichte 5/1965, s. 319–362.

103) *Dokumenty k počátkům dělnického hnutí v Čechách*, s. 175–176.

104) KARL KAUTSKY, Victor Adler. *Erinnerungsblätter zu seinem 60. Geburtstag*, Die Neue Zeit 30, 1911/12, svazek 2, s. 417–418. Upozornil na to ZDENĚK ŠOLLE, *Vzpomínka Karla Kautského na břevnovský sjezd československé sociální demokracie*, Československý časopis historický 15/1967, s. 270, pozn. 7.

105) Srov. JANA ENGLOVÁ, *Ohlas Pařížské komuny mezi dělnictvem v Čechách*, Sborník Pedagogické fakulty v Ústí nad Labem, řada historická 1977, s. 5–42.

106) *Dokumenty k počátkům dělnického hnutí v Čechách*, s. 283–284.

107) Zdůrazněním významu Neudörflu 1874 oproti jednostranně vyzvedávanému Hainfeldu 1888/1889 se pojetí českých historiků odlišilo od oficiální tradice rakouské sociální demokracie. Souhrnně srov. ZDENĚK ŠOLLE, *Internacionála a Rakousko. I. internacionála a počátky socialistického hnutí v zemích bývalé habsburské monarchie*, Praha 1966, s. 124–129, 190–193.

108) Například JOSEF BOLESLAV PECKA, *Žádejme politickou svobodu*, Dělník (Praha), č. 7, 31. 12. 1869, přetištěno v *Dokumentech k počátkům dělnického hnutí v Čechách*, s. 129–131. Srov. ZDENĚK ŠOLLE, *Josef Boleslav Pecka*, Praha 1987, s. 21–22.

109) Souhrnně srov. ZDENĚK ŠOLLE, *Socialistické dělnické hnutí a česká otázka 1848–1918*, Praha 1969, s. 10–18.

110) První úřady povolený *Politický klub dělnický* v Praze, založený roku 1884, byl původně pod mladočeským vlivem, ale po dvou letech v něm vede-

ní převzali sociální demokraté. *Politický klub dělnický* se v dalších letech stal předním centrem rozvoje českého dělnického hnutí.

111) K tomu *Břevnovský sjezd 1878. Edice archivních dokumentů*, vyd. BOŘIHOV INDRA a kolektiv, Praha 1978; KOŘALKA, *Severočeskí socialisté*, s. 237–244, 258–266, 312–322.

112) ŠOLLE, *Příspěvek k dějinám dělnického hnutí v Čechách v letech 1878–1882*, s. 20–21. Pravděpodobně jedinou výjimkou byl severočeský Liberec s okolím. KOŘALKA, *Severočeskí socialisté*, s. 412–413.

113) O účelu a zaměření Sozialpolitische Rundschau srov. KOŘALKA, *Severočeskí socialisté*, s. 212–218, 300–305.

114) ŠOLLE, *Příspěvek k dějinám dělnického hnutí v Čechách v letech 1878–1882*, s. 21–23, 59.

115) KOŘALKA, *Severočeskí socialisté*, s. 274.

116) Podrobně k tomu ŠOLLE, *Dělnické stávky v Čechách*, s. 99–108, 246–253; JAN MĚCHÝŘ, *Počátky dělnického hnutí na hornickém severu*, Praha 1967, s. 161–263.

117) Hornický odborářský časopis *Na zdar!* uveřejnil v letech 1892–1895 několik dopisů českých vystěhovalců z Vestfálska, kteří vzpomínali na svou účast v severočeské hornické stávce roku 1882.

118) Srov. JAN HAVRÁNEK, *Hornická stávka roku 1900 v severočeském hnědouhelném revíru*, Praha 1953.

119) K tomu ŠOLLE, *Dělnické stávky v Čechách*, s. 119; OTTO URBAN, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 1978, s. 164.

120) Srov. FRANTIŠEK JORDÁN, *Problémy rozkolu dělnického hnutí v českých zemích na umírněné a radikály 1879–1889*, Praha 1965.

121) Souhrnně srov. MOMMSEN, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage*, s. 136–154; JAN GALANDAUER, *Od Hainfeldu ke vzniku KSČ. České dělnické hnutí v letech 1889–1921*, Praha 1986, s. 18–27.

122) OLDŘIŠKA KODEDOVÁ, *Organizační předpoklady vzniku novodobé masové dělnické strany v Rakousku na počátku 90. let 19. století*, Československý časopis historický 11/1963, s. 676, pozn. 13.

123) OLDŘIŠKA KODEDOVÁ, *Vývoj organizační struktury sociální demokracie v českých zemích v 90. letech 19. století*, Sborník historický 12/1964, s. 79–127. Srov. MILOSLAV VOLF, *Naše dělnické hnutí v minulosti*, Praha 1947, s. 161–166.

124) Sestaveno na základě údajů sjezdových protokolů Československé sociálně demokratické strany dělnické 1902, 1907, 1909, 1911 a 1913.

125) K tomu MOMMSEN, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage*, s. 170–176, 362–388; JAN HAVRÁNEK, *Boj za všeobecné, přímé a rovné hlasovací právo roku 1893*, Praha 1964. Srov. též *Rok 1905 a Léta 1906–1907*, vyd. OLDŘIŠKA KODEDOVÁ a kolektiv (Prameny k revolučnímu hnutí a ohlasu první ruské revoluce v českých zemích v letech 1905–1907), díl 1–2, Praha 1959–1962.

126) ZDENĚK ŠOLLE, *Dělnické hnutí v českých zemích koncem minulého století 1887-1897*, Praha 1951, s. 233-234; GALANDAUER, *Od Hainfeldu*, s. 60.

127) K tomu OTTO URBAN, *Česká společnost 1848-1918*, Praha 1982, s. 511.

128) V prvním kole parlamentních voleb získali kandidáti německé sociální demokracie v Rakousku 515 988 hlasů, československé sociální demokracie 389 947, polské 77 131, rusínské 29 957, italské 21 370 a slovinské sociální demokracie 5 310 hlasů. GALANDAUER, *Od Hainfeldu*, s. 79. Vlastní sčítání českých sociálních demokratů vykazalo dokonce 409 tisíc hlasů získaných v prvním kole voleb. *Protokol VIII. sjezdu Československé sociálně demokratické strany dělnické dne 11.-14. srpna 1907 v Plzni*, Praha 1907, s. 19.

129) Ukázalo se to při rozsáhlém mezinárodním srovnání, organizovaném Mezinárodním ústavem pro sociální dějiny v Amsterodamu, jehož výsledky byly uveřejněny ve dvou svazcích sborníku *The Formation of Labour Movements 1870-1914. An International Perspective*, ed. MARCEL VAN DER LINDEN, JÜRGEN ROJAHN, Leiden-New York-Köbenhavn-Köln 1990.

130) Srov. BAKALA, *Průmyslové oblasti českých zemí a členská základna*, s. 248-249.

131) *Protokol IX. sjezdu Československé sociálně demokratické strany dělnické, konaného ve dnech 5.-8. září 1909 na Smíchově*, Praha 1909, s. 23.

132) Pojem *dělnická třída* zde používám ve smyslu historicky vznikající a zanikající společenské struktury, jak ji vymezil JÜRGEN KOCKA, *Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800-1875*, Berlin-Bonn 1983, s. 24-27.

133) *Protokol prvního sjezdu katolického dělnictva*, s. 5-6. Srov. MILOSLAV VOLF, *Odborové organisace*, in: *Ottův Slovník naučný nové doby IV/1*, Praha 1936, s. 697.

134) JAN HEIDLER, *České politické strany v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1914, s. 50, 59; VOLF, *Odborové organisace*, s. 697.

135) K tomu MARIE HAVLASOVÁ, *Vznik, počátky a profil národně sociální strany*, *AUC-Philosophica et Historica* 1982/3, s. 95-115.

136) VOLF, *Odborové organisace*, s. 697; *Přehled československých dějin*, díl II/2: 1900-1918, red. OLDŘICH ŘÍHA, JÚLIUS MĚSÁROŠ, Praha 1960, s. 1028.

137) Srov. ZDENĚK TOBOLKA, *Politické dějiny československého národa od roku 1848 až do dnešní doby*, díl 3/2: 1891-1914, Praha 1936, s. 557-561; URBAN, *Česká společnost*, s. 548-549.

138) Srov. JOSEF KOLEJKA, *Rozkol sociální demokracie na autonomisty a centralisty v roce 1910 a činnost centralistické sociální demokracie v letech 1911-1919*, Slezský sborník 54/1956, s. 1-28; RAIMUND LÖW, *Der Zerfall der „Kleinen Internationale“*. *Nationalitätenkonflikte in der Arbeiterbewegung des alten Österreich 1889-1914*, Wien 1984, s. 132-165.

139) GALANDAUER, *Od Hainfeldu*, s. 36-37.

140) Podrobně k tomu JIŘINA SVOBODOVÁ, *Rodina a rodinný život praž-*

ského dělnictva, in: *Stará dělnická Praha*, s. 107-136. MIRJAM MORAVCOVÁ, *Oděv pražského dělnictva*, in: *Stará dělnická Praha*, s. 217-258.

141) *Protokol XI. řádného sjezdu Československé sociálně demokratické strany dělnické, konaného ve dnech 7., 8. a 9. prosince 1913 na Žofíně v Praze*, Praha 1914, s. 15.

142) *Protokol IX. sjezdu*, s. 22.

143) *Dělnické tělocvičné jednoty*, in: *Ottův Slovník naučný nové doby II/1*, Praha 1932, s. 23.

144) *Protokol IX. sjezdu*, s. 23; *Přehled československých dějin*, díl II/2, s. 1024.